

Szabolcsi Miksa

Boszniai útijegyzetek,

1914

Szabolcsi Miksa a raguzai zsidó temetőben

Egy kis politika

Tagadni nem lehet, hogy Hercegovináért és Boszniáért 35 esztendő óta többet is tehetett volna az Osztrák-Magyar Monarchia, mint amennyit tényleg tett. Én ugyanis már láttam embert, ki bajból, nyomorból mentett ki valakit, az illetőt azután neveltette, emberre tette, és végül odaadván neki mindenét, korlátlan úrrá tette házában. A Monarchia ezt nem tette. A példátlanul elhanyagolt tar-

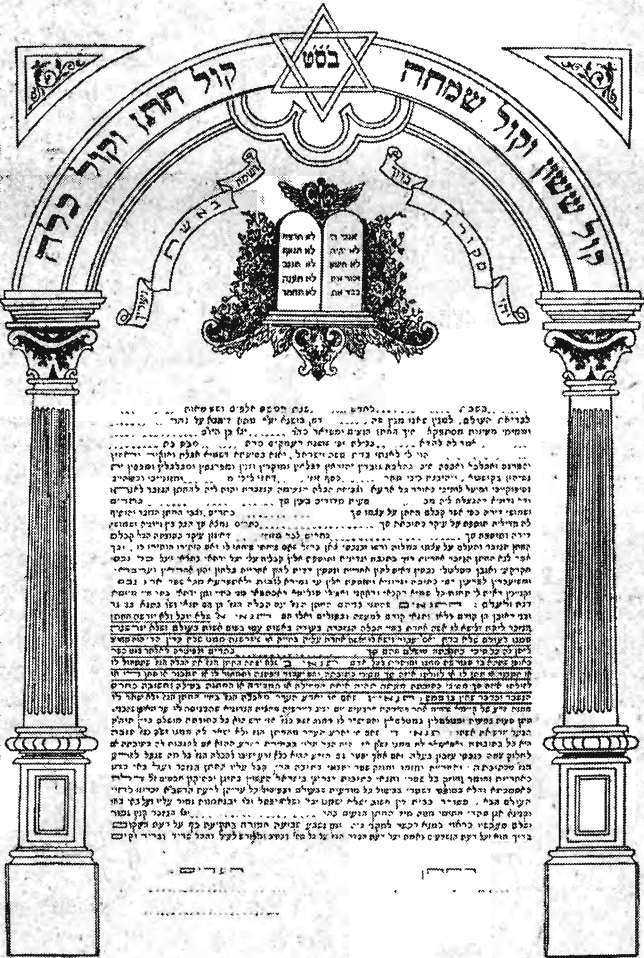
tományoknak adott törvényt és rendet, lehetlenné tett üldözést és elnyomást, épített neki vasutakat, nyitott a számára kereseti forrásokat, megajándékozta iskolákkal, vízvezetékekkel, ipusztriával és kultúrával (egy tizenhétmillió múzeumot csak most nyitottak meg Szarajevóban, melyen egész sora támadt a kormányzati épületeknek – szebbek és drágábbak, mint akár Bécsben, akár Budapesten –, és melyet pár évtizeden belül európai várossá tett meg a Monarchia, úgyhogy

geiket, miket a török olyan soká kutyába sem vett, végre érvényesíthessék.

Azt sem tette a Monarchia, hogy a minden jóval ellátott tartományok egyedüli örököséivé nevezte volna meg a derék szerbeket; arra nézve meg, hogy ráadásul okvetlenül odaadja nekik Horvátországot és Dalmáciát, még csak ígéretet sem tett. Szóval, a szerbség között nagy az elégedetlenség, és ennek, mint látni méltóztatik, kizárólagosan Ausztria és Magyarország az oka.

Különös, hogy akik legtöbbet nyertek, azok a legelégedetlenebbek. Szerbek és horvátok elnyomott, lenézett, akárhányszor bántalmazott jobbágysai voltak az országnak. Az okkupáció meghozta nekik a szabadságot ugyanakkor, mikor a mohamedánok megszűntek az ország urainak lenni. Szerbek és horvátok mégis örökké nyugtalanok, sőt sem elégedett, mindig többet akaró elemei a birodalmi tartományoknak, míg a mohamedánok hátlán nyugtázzák az áldozatokat, miket a Monarchia negyedfél évtized óta Hercegovináért és Boszniaért hozott.

Úton Gravozától Mosztárba, sédületes magasságban, meredező mészkövek közepette, pusztaságban, minőnek hasonmását nem ismered, csodálattól elteltlen kiáltasz föl: mily nagy kultúrmunkát végzett itt Ausztria-Magyarország, csak hogy Hercegovinát Európához közelebb hozza. Megkapod rá prompt a választ, hogy amit a Monarchia tett, az üzlet kedvéért tette, hogy kiszípolozhassa a szegény szerb lakosságot. (Más ti. nincs, csak szerb, a többi levegő.) Ha kíváncsi természetű vagy, megtudod, hogy Mosztár új drága hidat kapott, hogy pompás fürdője épül, van villamosvilágítása, nagyszerű vízvezetéke, van egyáltalában város, szép gazdag város a helyen, ahol hajdan Mosztár nevű nagy falu terült el, és ezt a várost tucatjával látogatja mindennap a kereskedelmi utazók legkülönböző fajtája, mert van Mosztárban kereskedelmi élet és van

Szarajevói kethuba-formula.

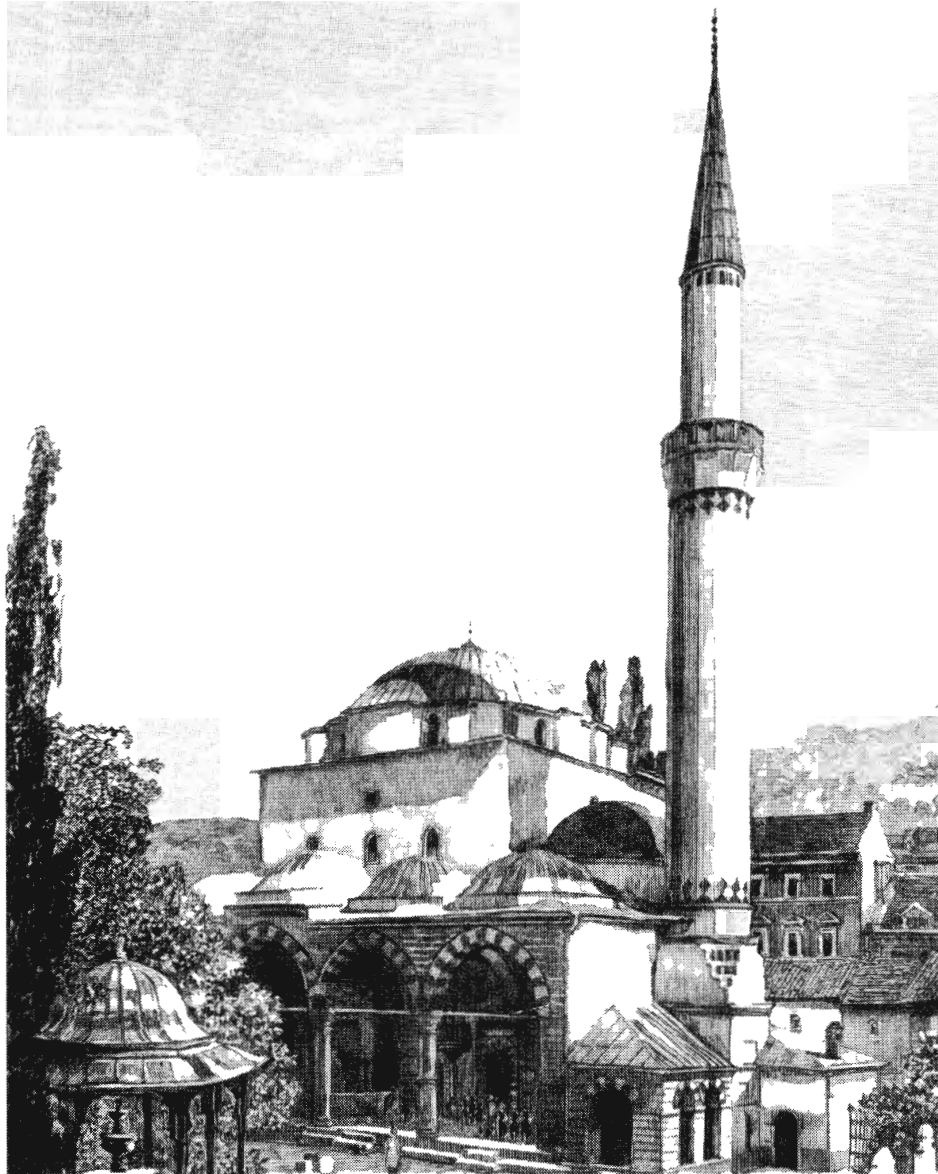
z aláhuzott sorok azok, melyekről szövegünkben (lásd a tuloidait) an szó és melyek tiltják a vőlegénynek, hogy még egy asszonyt egyen feleségül, míg felesége él, továbbá, hogy a feleséget rábeszélje, hogy vagyonából neki vagy hozzátartozóinak valamit átengedjen.

Szarajevói Kethuba formula

az öregebb bugyogós nadrágúak rá sem ismernek városukra); ez mind igaz, de tehetett volna még többet is. Különadótt vethetett volna ki, pl. abból a célból, hogy a két tartomány urai: a szerbek és a horvátok mindegyike okvetlenül beleülhessen valami kövér szinekúrába, amely meghozza a mindennapi tyúkhúst és kalácsot, és lehetségessé teszi, hogy az érdemes férfiak csodás politikai tehetsé-

közlekedés, minőről néhány évtized előtt álmodni sem mertek – de megkapod az elmaradhatatlan kiegészítést is, ha szerb van a társaságodban, hogy a Monarchia ezzel csak magamagát hizlalja. S mi másból, mint szerb zsírból és szerb húsból. (Megint csak úgy tesz, mintha más lakosság nem is volna, mint szerb.) – Engedtük kiaknázni magunkat – folytatja okvetetlenül –, de ez még másképp is lesz majd. (Megjegyzem, hogy a két tartományra a Monarchia több mint félmilliárdot fizetett rá eddig. Adott a lakoságnak mindent, amit kívánt, és nagyon sokat, amit nem kívánt, amiről nem is tudta, hogy kívánni lehet, de azért „szerb zsíron és húson” hízik a Monarchia Hercegovinában és Boszniában; így hirdetik ezt drágalátos, kényeztetett szerbjeink, kiket rabszolgaságból emelt ki a Monarchia, kiket úrrá tett elnyomtatásuk helyén, és kik ennek fejében legszívesebben kikergetnék az országból fölszabadítóikat.)

Meg nem említeném ezt a dolgot, ha hasonló gyűlöletes nyilatkozatokat lépten-nyomon nem lehetne hallani a fölszabadított tartományokban, melyeket a Monarchia azóta tejbenvajban fürösztelni meg nem szűnik. Be jó, hogy vannak ezekben a provinciákban mohamedánok is. Ezek becsületes ellenségei voltak a Mo-

Szarajevói Begova dzsami

narchiának, mikor ez az okkupációhoz látott, verekedtek, mint az oroszok; most épp olyan becsületes barátok, kikben – ha eljövend majd ennek az ideje – a Monarchia megbízhatik.

Az utasok politizálása tulajdonképpen már Gravezóban kezdődött. Bosnyákok voltak, kik Gravezóból, illetve Raguzából hazautaztak Sarajevóba. Az út 12 óráig tart, reggel nyolc

órától este nyolc óráig, de kezdtek már Gravozában, mikor a vonat még el sem indult. Nem az én megjegyzésem adott tehát alkalmat a Monarchia gyalázására és megrágalmazására, mikor Gabela tájékán már mélyen benne a Hercegovinában, ahol csaknem ezer méter magasságig emelkedik a pálya, végtelennek látszó, mindenfelé elágazódó, pusztábbnál pusztább mészhegy-láncok között azt mondtam szomszédoknak, hogy a Monarchia grandiózus kultúrföldadatot végzett e vasút megépítésével, minthogy megnyitotta ezzel az országot a civilizációnak. Csak az erre kapott különös választ és az ehhez kapcsolódó megjegyzések folyamán tört ki a háború köztem és a szerb hazafiak között. A nyertes én voltam, mert enélkül a csatározás nélkül később sok dolgot nem fogtam volna föl, miket így magától értetődőnek találtam. Belepillanthattam egy világba, melyről azelőtt fogalmam sem volt.

Csodaforrás

A diszkusszió első részét nem kísértem figyelemmel. Kár is lett volna. Minden politikai szatócskodás nem ér fel akárcsak egy percig tartó szép kilátással. Márpedig utazásunk kezdetén csaknem másfél óra hosszáig, míg Hercegovina földjére nem értünk, szebbnél szebb, csodásnál csodásabb lett a kilátás. Hisz végigrobogtunk az Ombla-völgyön, melynek gyöngyénél, az Ombla-forrásnál alig látni felségesebbet Európában.

Olvasóim nem ismerik az Ombla-forrást. Előttem ne restelljék, mert titokban bevallhatom, hogy két hónappal ezelőtt én sem ismertem, sőt szégyen ide, szégyen oda, nevét sem hallottam soha. Most azonban, hogy megismertem, meg nem tudnám bocsátani magamnak, hogy le ne írjam önöknek.

Tessék elképzelni egy 10 kilométer hosszú és csak fél kilométer széles völgyet, melynek hosszúsági oldalait buja növényzetű, de különösen ciprusfákkal ékeskedő, terasszerűen

emelkedő hegyoldalok alkotják, míg a teknő felekét az Adria vize tölti meg. A tenger ott keskenyebb a Dunánál, nem is más, mint a tenger egyik karja, melyet az Ombla-forrás felé nyújt ki. És az Ombla, mintha észrevenné a tenger nagy szerelmi vágját, elébe siet, karjába dől, egyesül vele, és többé el sem válik tőle.

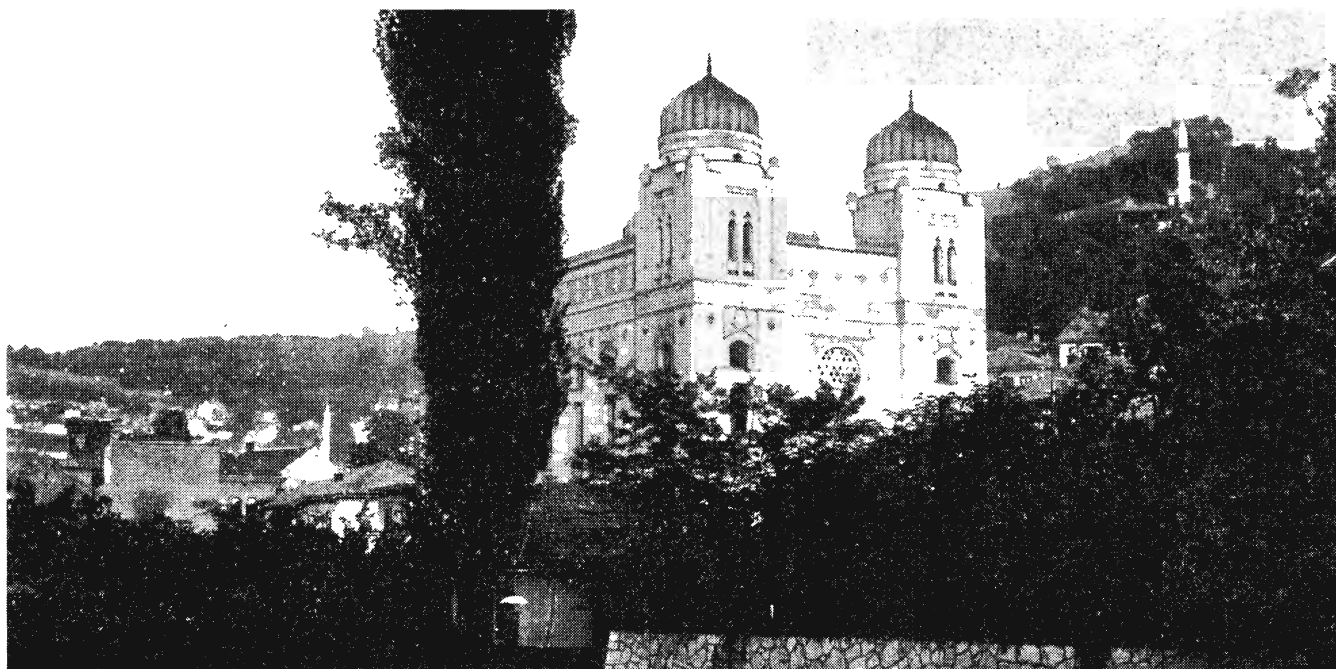
De ezt csak a hegyről láthatod, melynek oldalába kocsit vágta; még feljebb, mindég feljebb a gőzös kapaszkodik, mely elvisz Hercegovinába és Boszniába. Magába a völgybe le nem szállhatsz, mert azt mély vizek töltik meg, előbb a tenger nyelve, később az Ombla folyama. Hogy az egymás felé igyekvő, szerelmes vizek hol találkoznak, azt emberi szem nem látja.

De honnan jön az Ombla, és mi az az Ombla?

Ez az a gyönyörű, az a páratlanul fenséges természeti csoda.

A teknőt – ennek mondtuk az előbb a hosszú, de keskeny Ombla-völgyet, Hercegovina felől a Szoko, egy esztelenül magas és még esztelenebbül meredek sziklahegy zárja be. Ennek a különös hegynek irtózatossága nagy szája van. Ezzel aztán, amilyen erővel csak bírja, vizet lövell a völgybe, úgy, hogy ez valósággal belerendül. Ahogy ott állottam a zuhatag fölött emelt kis vashídon, úgy éreztem, mintha remegne alattam a föld. Amíg a zuhatag a hegyóriás szájából a szabadban megvetett ágyáig ér, csinos kis utat kell megtennie, mindig meredeken lefelé, és mindig töredezett sziklákon. Nyomja azonkívül az újból és mindig újból kitóduló áradat, mely kergeti, űzi, löki elődét. A tajtékozást, a rohanást, a süketítő lármát és veszett összecsapást, mely ebből támad, mindig újból kezdődik, és soha meg nem szűnik, én leírni képes nem vagyok.

Be parányiak is vagyunk, mi emberek az Úr alkotta természet ilyen csodás megnyilatkozásával szemben. Mert ez akkor is tart ám, ha nem nézünk oda, és mikor nem csodáljuk. Sőt így tart ez – csak Atyánk a mennyekben tudja – hány ezer esztendő óta; így tart ez állandóan, éjjel-nappal, szünet nélkül. Kitor egyszerre a

A sarajevói magyar és osztrák-zsidó hitközség templomának külseje

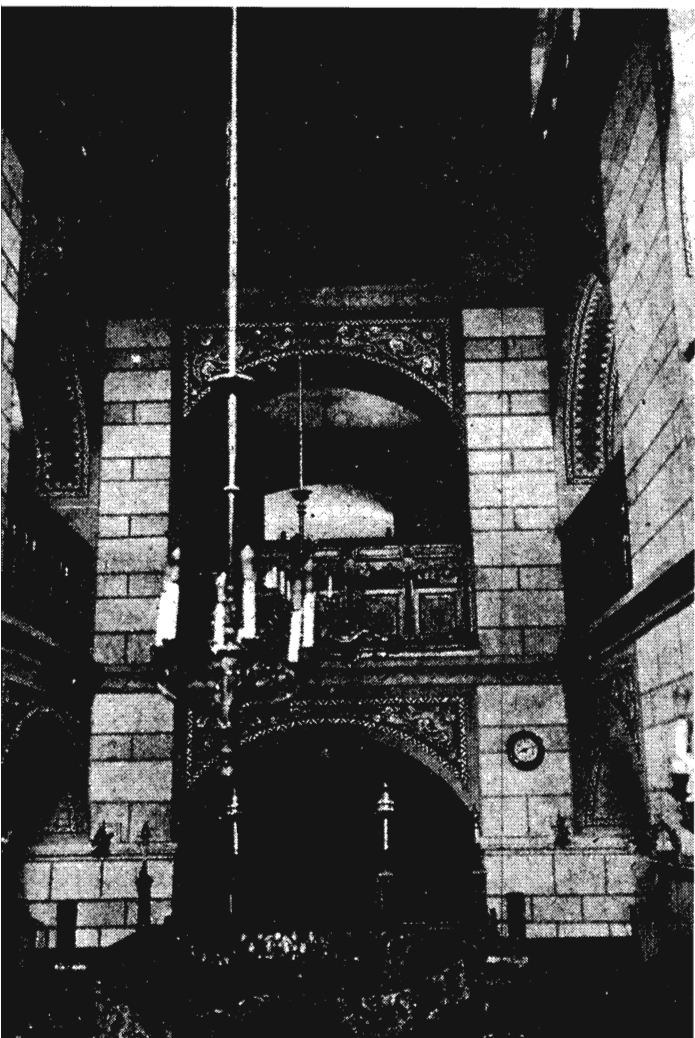
hegyből egy rengeteg víztömeg, fél perc múlva – tán annyi ideig tart az útja –, mikor medrben elhelyezkedik; folyam, kész széles folyam, szélesebb a Tiszánál, melynek meddig kell haladnia, hány patakot és folyót fölszednie, míg valamire viszi. Igaz, hogy rövid életű, csak vagy öt kilométerig folyik, mikor fölveszik a tengernek elibe küldött vizei, de amíg tart, milyen paradicsommá változtatja a vidéket! Magán az Oblán kis szigetek támadtak, a teknő túlsó hosszúsági oldalán van ezenkívül néhány csiknyi termőföld: csodák csodája, hogy ezeken mi minden van. Csak a Nílus terjeszt olyan áldást, mint az Ombla vize, mely mindjárt születése után malmokat hajt és gyárakat, csendes folyásában meg olyan termékenységet kölcsönöz a földnek, hogy hasonlót nem találni sem Magyarországon, sem Egyiptomban. Némely fái évenként kétszer hoznak gyümölcsöt, persze csak azon az oldalon, melyen az Ombla és a völgyet bezáró sziklahegyek közt van némi termőföld, mert a túlsó oldalon, ott, ahol vo-

natunk jár, és ahol a sziklahegy lába belenyúl a vízbe, nincs vetés és nincs aratás, sőt ezt az oldalt, így mondták nekem, és ez szóról szóra igaz: az évnek három hónapján nem érinti napsugár.

Az egyik oldalon Afrika, a másikon az északi Skandinávia. A kettőt csak 500 méter választja el egymástól.

Apróságok

Délután két óra felé járt az idő, mikor vonatunk, csaknem hatórai út után Mosztárba megérkezett. A pályaudvarnál várt és szerencsésen rám ismert Fischbein úr, a mosztári askenáz zsidók hitoktatója, kinek ezen kívül képviselői vannak, amely utóbbit ő maga jobban hangsúlyozza, mint tanítói voltát, bár én azt hiszem, hogy inkább tanító, mint kereskedő, amivel a világért sem akarom megbántani, sőt, Fischbein urat, ki Zsibórol való, és magyar ember, Naftali Salz Ragúzából (most már Brčkóban, Boszniában rabbihelyetteskedik) értesítette érkezé-

A sarajevói spanyol-zsidó főzsina góga belseje

semről, és arra is kérte, hogy ebéddel várjon. Nagy örömmel fogadott, de egyszersmind fájdalommal értesített, hogy felesége megbetegedvén, az ebédet másnál készítette, mégpedig Schürz úrnál Galíciából, ki szombaton ki nem nyitja a boltját, és így okvetlenül kóser. Szóval meg voltam mentve, bár én, őszintén szólva, jobban szerettem volna úgy étkezni, mint Raguzában: megengedett dolgokat a nem rituális vendéglőben. Félek a nagyon kóser galíciai kosztól. – De nini, hol az asszony? – A lefátyolozott és bepólyázott török nőket csodál-

ja. Úgy látszik, ilyenekkel most találkozok először, szólt Fischbein úr, ki jól beszél magyarul, amit, ha nem csalódom, Mosztáron, ahol 16 esztendő óta él, jobban gyakorol, mint ott-hon tette Zsibón, ahol a mi zsidó atyáinkfiai – úgy sejtem – nagyszerűen beszélnek zsargonul. Mosztáron minden magyar ember, és számuk tekintélyes, kötelességének tartja magyarul beszélni. Nagyszerű volna, ha a budapesti zsidó zsargonszigeteken olyan odaadásal gyakorolnák a magyart, mint Mosztárban.

Ez a Mosztár török város, melynek üres helyeit és ilyen sok volt, modern házakkal, itt-ott pompás palotákkal építették be, mely megfosztja a várost eredeti jellegétől, úgyhogy a dolgokhoz nem értő azt hiheti, hogy megfordítva történet, mint ahogy ezek a modern épületek is nagy pretenzióval azt a benyomást szeretnék kelteni, hogy ők vannak itthon, és a törökök a tőrtek.

Fischbein úr olyan kedves volt, eljött velünk a Narenta szállóba, szobát vettünk, kissé rendbe hoztuk magunkat, és sietve a galíciai ebédre indultunk.

Hogy miért kellett, alig érkezve, induló esőben, mely meg sem szűnt, míg csak el nem utaztunk (tán ezért nem láttam olyan szépnek Mosztárt, mint aminőnek előttem leírták) –, hogy miért kellett a legpiszkosabb városrészbe és mindig hegyet mászva Schürz úr ebédjére okvetlenül elmenni: ezt én tulajdonképpen ma sem értem egészen. Az emberek kedvessége megfosztott szabadságunktól. Lesett a Schürz család, elfogott a Fischbein úr, jöttek mások is, elhalmoztak bókokkal és vittek csaknem akaratunk ellenére. (Ismerek egy rabbit, ki csak azért nősült, mert a család előkelő rokonának, ki jövendő feleségét ajánlotta neki, restellte lemondani. Szóval megházasodott gene-ből.) Baj különben nem lett a dologból, csak sajnáltam a családot, hogy elromlott az ebédje.

A hárem előtt

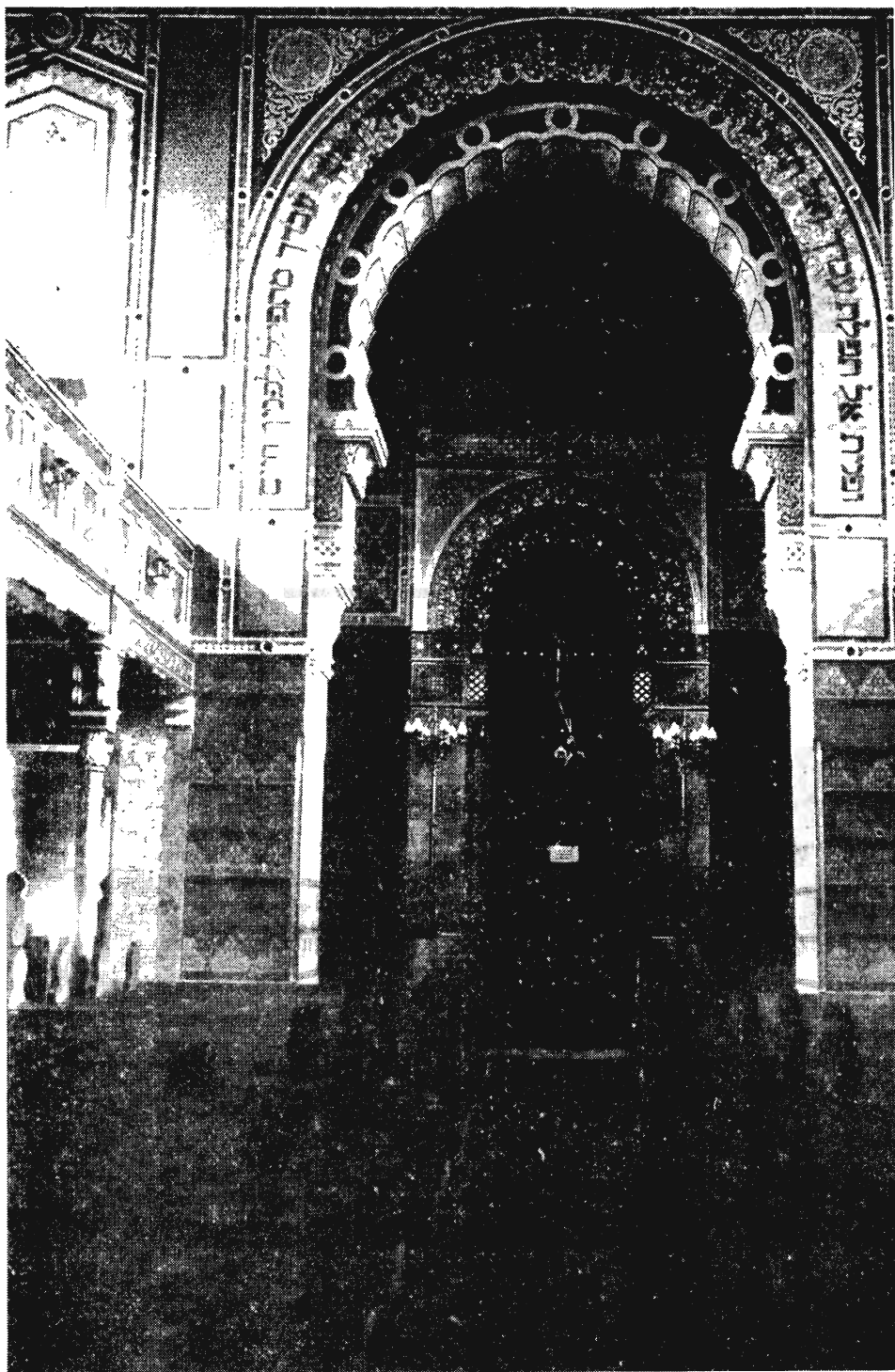
Schürz úr különben olyan előzékeny volt, hogy kényszerítenem kellett arra, hogy az ebéd árát elfogadja, Schürzné asszony meg mindenáron útravalóval is el akart bennünket látni. Ezt persze el nem fogadtuk, de elfogadta feleségem, kit a török asszonyok látása nagyon megkapott, Schürzné ama ajánlatát, hogy bevezeti a szomszéd törökház háremjébe.

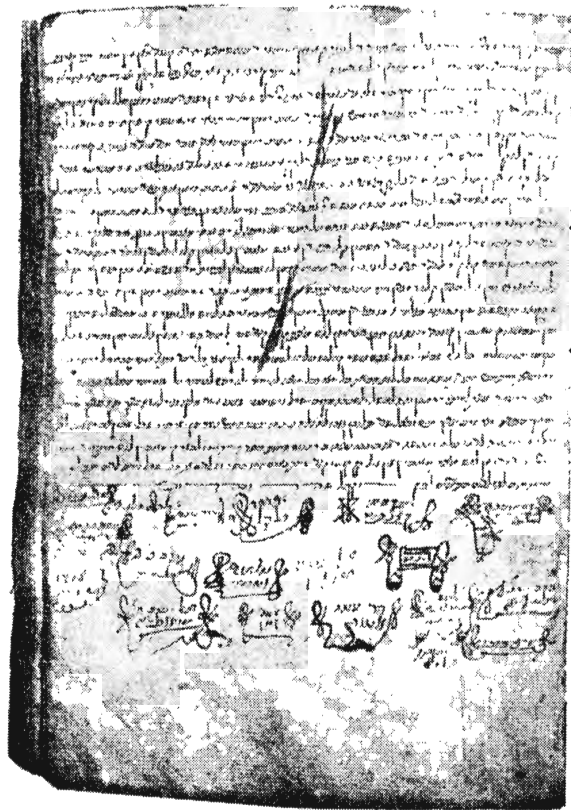
Én ezalatt a szitáló esőben az illető ház előtt föl és alá jártam. Néztem a szemben lévő és csak pár lépésnyire tőlem elterülő, végtelenül elhanyagolt török temetőt. Van ilyen a városban vagy negyven. Minden gyülekezetnek, melynek tagjai egy és ugyanazon dzsámiába (templomba) járnak, külön temetőjük van. És a temetőhöz nem szabad hozzájárulni, és a mi Monarchiánk nagyon respektálja a mohamedánok érzékenységét.

Megengedi pl. – amit nálunk, nagyon helyesen, törvény tilt – a halál után való rögtöni temetést. És mert megengedi a mohamedánoknak, megengedi a zsidóknak is, kik közül a spanyolok éppúgy sietnek halottjaik eltakarításával, akár csak a mohamedánok.

Lesz különben még erről szó, itt abból az okból nem folytatom a témát, amely okból megszüntem ott nézni a temetőt. Tessék csak elképzelni: megfordulok, és mit látok: a török ház ablakából két gyönyörűséges fiatal nő tekintete pihen rajtam. És hogy kezdtem viszont nézni őket, nem is siettek annyira, hogy vissza-

A szarajevói magyar és osztrák-zsidó hitközség templomának belseje

A szarajevói régi Tekanot kéziratának utolsó lapja

húzódjanak, hanem előbb újból megnéztek, és csak azután tűntek el.

Fogadni merek, gondoltam magamban, hogy a Seriatban (a török Sulhan Aruchban) van egy glossa, mely a törvény szövegéhez, mely tiltja a nőnek, hogy fedetlen arccal férfira nézzen, megjegyzi a következőt: ha azonban az illető csúnya öregember, akkor bátran nézheti.

Meg is nyerném a fogadást, folytattam magamban a diskurzust, mert íme megint kidugják a fejüket a gyönyörűséges asszonyok, és megint néznek. Később fölvilágosítottak, hogy nézik biz házaik ablakaiból a fess hadnagyot is a fiatal török nő, de csak lopva. Hogy az a két nő, egyik szőke, a másik barna, engemet olyan bátran megnézett, annak megvan a maga alapos oka. Arra a két nőre nézve ugyanis a tilalom még nem lépett életbe. Csak 15 évesek. Nem kell még letakarni arcukat, és megnézhetnek mindenkit, akit csak akarnak.

Odavolt minden büszkeségem, azonkívül alaposan szégyelltem magam rövidlátásom miatt.

Igaz, hogy a hárem ablakai jó magasan vannak a falban, csak hogy akkor illett volna, hogy rövidlátásom mellett a leánygyermekeket galamboknak nézzem, és nem érett asszonyoknak, kiknek nézése tűz. Ettől eltekintve, nem is vagyok annyira rövidlátó. Jó éles pápaszememmel meglátok én mindent, amit meglátni kell, meglátni szabad.

A dolognak azért, szerintem, más a magyarázata.

Azok a gyermekek tán mégsem olyan gyermekek már, de papájuk – neológ, ki nem törődik sokat a Seriat-törvény szabályaival. Mert

a mohamedánok közül is vannak ám neológok.

Tessék, fölfedeztem már Mosztárban mohamedán neológokat, de a zsidó hitközségből még semmit sem láttam. Pedig már három órája múlt, hogy érkeztem.

*Róma emléke
Mosztárban*

Hogy könnyítsek lelkiismeretemen, melyet háromszoros bűn terhelt (először, hogy – mint említettem – három óráig voltam már Mosztárban, és még mindig nem jártam utána, hogy képet szerezzek magamnak az ottani Izrael hitéletéről; másodszer, mert nemcsak hogy ezt nem tettem, de elkövettem olyasvalamit, ami két vallástörvény szempontjából is tilos: kacérkodtam mohamedán nőekkel, amit az én részemről a Sulhan Aruh, mohamedán oldalról meg a Seriat törvénye tilt) –, hogy könnyítsek tehát lelkiismeretemen, elhatároztam, hogy megnézem mindenekelőtt a zsinagógát. Mert a harminc családból álló mosztári zsidóságnak szép új zsinagógája van, melyre joggal büszkék a hívek. Csak hogy másképp történt. Mert mielőtt gyönyörködhettem volna a mosztári atyámfiai áldozatkészségét dicsérő templomban, grandiózus mű foglalta le figyelmemet – csak hogy ezzel keveset mondok; mert azt kellene mondanom: lenyűgözött, megdöbbentett.

A Narentának, mely végigrohan a városon (nagyon sietős a dolga; Metković felé igyekszik nagyon, ahonnan tengeri hajókat hord a hátán egészen az Adriáig, amire nagyon büszke lehet, annál is inkább, mert vannak helyek, természetesen jóval feljebb, a Csemernonyereg közelé-

A tóra ünnepén

ben, ahol ügyes tornászok át is ugorhatnak rajta) – a Narentának tehát, mely végigrohan a városon, és mely már itt is tekintélyes folyam, van Mosztárban egy hídja, melynek tudtommal alig van párja. Lehetett, de most már nincs. A törökök 350 évvel ezelőtt kijavították, és arabs fölírásban dicsőségük hordozójává akarták megtenni, de ez nekik nem sikerült, mert azt nem tilthatták meg, hogy a hidat ne a régi néven nevezzék azután is, mint ahogy ma sem mondják másnak, mint aminek azelőtt mondták, ti.: Római hídnak.

A mai Mosztár valamikor, a jelen időszámítást megelőző korban római kolónia volt, és emlékéit a világot átfogó akkori pogány Róma ebben a hídban hagyta itt. 28 méter széles és 20 méter magas, egyetlen felséges szép kőívvvel fogták át a rómaiak a rohanó Narentát, melynek két partján egy-egy remek tornyos kaput emeltek. A hatalmas ívre rakták föl azután a hidat, mely, minthogy az ív hegyben végződik, közepén valóságos hegycsúcsot alkot. Kétoldalt

nagy sima kövekkel kirakott gyalogjárók vezetnek. Ma már csak ezeket használják, minthogy megépült azóta a Ferenc József nevét viselő vashíd. Azóta kocsik csak azon járnak. Kímélik a római csodát, melynek ma már nincsen párja. És ezt a nagy építési művet törökök mentették meg az utókor számára. Bizonyosan nagyon rossz állapotban volt, mikor 1566-ban kitatarozták, alkotását mindjárt maguknak foglalván le, holott az is elég érdem számukra, hogy az összeomlástól megóvták.

A törökök törekvése arról tesz biztos tanúságot, hogy a Narenta eme partjára nemcsak a rómaiak helyeztek olyan nagy súlyt. Veretett különben hidat a Narentán, mint már említettem, az Osztrák-Magyar Monarchia is, mely dicsőségesen uralkodó királyunk nevét viseli. De tett a Monarchia még mást is, mely bölcs gondoskodásról tesz tanúbizonyságot. Nem a vízvezetéket értem, mellyel a várost megajándékozta, és nem is arra célzok, hogy a várost várossá, a mai kor értelmében: várossá Monar-

chiánk áldozatkészsége tette, hanem értem az erődöket, melyekkel a várost koszorúként körülvevő hegyek legmagasabbjait megrakta. Tizenhét ilyen erőd védi meg a várost esetleges ellenség ellen, akármerről jöjjön az. Hajdanában falak vették körül Mosztár helységét, de

lom eljutott, és hosszabb időn át tért foglalt, de ez csak megerősíti azt, amit itt mondani akarok) – megemlékezvén tehát a Rómától oly messzire eső mosztári római hídról, melyet mindenki megcsodál, ki Mosztárban megfordul, nem tehetem, hogy meg ne említsek egy disputációt, mely a talmud két nagya között Róma kultúráját és különösen építkezéseit illetőleg folyt.

A Bar-Kohba-féle véres zsidó szabadságharc után következett szörnyű zsidóüldözések korában, a második század negyedik tizedében történt, hogy Rabbi Juda így kiáltott föl egyszer a mesterek egy kis körében: „Be csodásak is ennek a nemzetnek (Rómáról van szó) a művei! Micsoda utakat vágtak, micsoda hidakat vertek, és micsoda fürdőket építettek!” Rabbi József, ki jelen volt, és hallotta Róma emagasztaltatását, nem szólott semmit sem, de

kitört a harag Rabbi Simon ben Joháiból (tanítványa volt Rabbi Akibának, és látta mestere mártírhalálát), és így felelt Rabbi Juda dicséretére: Önző nép ez. Amit teremtettek, azt nem a közjóért teremtették, hanem önmaguk kedvéért. Az utakat gyalázatosságaikkal töltik meg, a fürdőkben testjeiket kényeztetik, a hidakat meg a vám kedvéért építették. (Sabbath traktusa 33. lap B. oldalán) A dolognak szomorú folytatása volt,* de ez nem tartozik ide, hanem tartozik igenis az, hogy a legfájdalmasabb elkeseredés közben is, mikor még friss volt a seb, melyet Róma Júdeán ütött, akadtak a zsidó mesterek közt, kik elragadtatással

Szarajevói zsidó temető

17-szeres fal sem nyújt a mai fegyverek mellett annyi védelmet, mondotta nekem egy hozzáértő valaki, mint az egyetlen fortifikáció a Podvelezen, a város egyik oldalán, vagy az Orlovac csúcsán a másik oldalán.

Hogy vélekedik a talmud?

A Rómától oly messzire eső mosztári római hídról megemlékezvén (igaz ugyan, hogy Óbudán pl., mely legalábbis még egyszer olyan messzire esik Rómától, mint a Hercegovina főhelye, szintén vannak, mégpedig nagy számmal a hatalmas kultúrára valló római emlékek, és vannak csaknem mindenütt, ahova a római ura-

kitört a harag Rabbi Simon ben Joháiból (tanítványa volt Rabbi Akibának, és látta mestere mártírhalálát), és így felelt Rabbi Juda dicséretére: Önző nép ez. Amit teremtettek, azt nem a közjóért teremtették, hanem önmaguk kedvéért. Az utakat gyalázatosságaikkal töltik meg, a fürdőkben testjeiket kényeztetik, a hidakat meg a vám kedvéért építették. (Sabbath traktusa 33. lap B. oldalán) A dolognak szomorú folytatása volt,* de ez nem tartozik ide, hanem tartozik igenis az, hogy a legfájdalmasabb elkeseredés közben is, mikor még friss volt a seb, melyet Róma Júdeán ütött, akadtak a zsidó mesterek közt, kik elragadtatással

szóltak Róma nagyszerű építkezéseiről, és még legnagyobb ellensége sem vette azokat tagadásba, csak azt hozta föl nagy fájdalmában, hogy a rómaiak önzésből cselekednek. Nem ismerik a szeretetet.

Hogy Rómában rendszerváltozás következett be, Rabbi Simon ben Johái otthagya búvóhelyét, és akkor a következőket mondotta: „Hajdanában azt mondtam, hogyha én is ott lettem volna a Szináj alján, mikor az Úr a Tórát adta Izraelnek, azt kértem volna Istenemtől, adjon az embernek két száját, mert hisz olyan édes az Örökévaló szent igéjét tanulmányozni. Most rémülettel gondolok arra, hogy mennyit rágalmazhatna, mennyi árulást követhetne el az ember, ha két szája volna egy helyett, mikor az eggyel is gonosz beszéddel rontja meg a világot.”)

Ma, mikor abból a Rómából semmi sincs már meg (elnyelte az Izraelből kikelt kereszténység), és pusztulása óta is ezer esztendő múlt el, hogyan mondhatnók, a rómaiak egy nagy műve előtt állván, melyet ama csodás nemzet légtől messze Rómától csaknem kétezer esztendő előtt alkottak meg, hogy: be csodálatra méltóak is voltak annak a nagy és dicső nemzetnek cselekedetei! – Nem is ért-

(* A beszélgetésről ugyanis egy jelenvolt besúgó révén tudomást szereztek római kormánykörökben: Rabbi Jószerá száműzetést, Rabbi Simon ben Joháira halált mondtak ki. Utóbbi menekült, és fiával együtt 12 esztendeig barlangban tartózkodott. Ebben az időben írta meg állítólag a Kabala főkönyvét, a Szóhart.)

hetni, miként igazgatták a világot, melynek urai voltak. Nem volt vasútjuk, nem volt messzire író drótjuk, nem hallathatták szavukat egyik tartományból a másikba, és mégis milyen mintaszerű volt az ő adminisztrációjuk, mely csaknem az egész akkor ismert világra

Szarajevói zsidó temető

terjedt ki. Hogy hogyan verekedtek, azt mindenki tudja. Mert hisz e tartományokat előbb meg kellett hódítaniok, és csak azután következhetett az adminisztráció. Milyenek voltak a törvényeik, milyen volt a joguk, azt még inkább tudják a civilizált világban, melynek jogalapjait a római jog szolgáltatja: és mégis eltűntek, megsemmisültek. Nemcsak a római impérium szűnt meg, de nincsenek meg maguk a rómaiak sem. Hova lettek? Ki tudná ezt megmondani. De megvan – csodák csodája! – Izrael. Átélté Egyiptomot, Aszúrt, Babilont, Párászt, Jávánt és Rómát. Nem épített amfiteátrumokat, kolosszeumokat, íves kőhidakat, de

Szarajevói zsidó temető

van Tórája, mely túlél minden építési művet, és vannak törvényei, melyek megváltóivá lettek az embereknek és melyek nemzedékről nemzedékre örök időken át élnek, és örök időken át tartják fenn fenntartóját, és őrzik meg megőrzőjét: Izraelt.

Úton a zsinagógába

De most már hadd induljak oda, ahol a szent szimbólumot, a Tóra tekercsét, melyet minden-hova elvitt magával Izrael, de nemcsak magát a szimbólumot, hanem a dicső szellemet is, mely betűiben lakozik – őrzik. Hadd keressem föl végre a mosztári hittestvérek templomát. Mennék is egyenesen oda, ha szeretetre méltó vezetőm, ki közben hozzám csatlako-

zott – magyar ember Nagyváradról, ki fiatal kora dacára vezető állást tölt be a Magyar Bank mosztári fiókjánál: Friedmann Adolf úr, kinek idősebb testvére is Mosztárban lakik: Friedmann József, tekintélyes kereskedő – lépten-nyomon majd erre, majd arra nem figyelmeztetett volna. Itt a híres török bazar, ezer tárggyal megtömött, nyílt pici boltocskák, hol áruít kínálja, de készíti is a török kereskedő-iparos. Itt él, itt foglalatoskodik, itt issza, nem tudom, hányszor naponta, maga készítette feketekávéját a muzulmán. Kedves cicero-nénk különféle árukra irányí-

totta figyelmemet, de minden árunál érdekesebb az ember. Azokat néztem, a csontos, magas, komoly szakállas férfiakat, kik vér szerint szlávok volnának, de akiket a vallás, amin én nagyon csodálkoztam, teljesen törökökké formált át. Óriási a vallás hatása az emberre, kinek nemcsak a lelkét alakítja át, hanem a testét is.

Ahogy az iparosokat néztem – kik kis sátrikban (nem is lehet azt boltnak mondani) guggolva kalimpáltak, reszelték, faragtak, varrtak,

Szarajevói zsidó temető

hímeztek, főztek és még mi egyebet végeztek –, a talmud egy intézkedése jutott eszembe, mely szerint a munkájával elfoglalt mesterember nem tartozik fölállással tisztelni a nagyokat. A mesteremberek így dolgozhattak a hajdani zsidó városokban is, a nyitott bazárokbán, vagy tán még szabadabban, fedett, de falakat nélküli piacokon. A talmud intézkedése arra enged következtetni, hogy a fölállítás, mellyel az iparosok a tudósokat és előkelőket tisztelték, zavarta őket munkájukban, és emiatt panaszt is tehettek. Tán visszaélések is előfordultak. Lehetek hiúságtól eltelt színhéderek vagy kisebb nagyságok, kik csak azért mutatkoztak a piacokon és vásárokon, hogy az ott elfoglalt mesteremberek föluggorjanak látásukra helyeikről, és tisztelegjenek, tán azért, hogy lássa ezt a faluról bejött nagybácsi vagy unokanővér, és elteljenek respektussal a kiváló rokon iránt, kinek a mindenható Isten annyira fölvitte a dolgát abban a nagy városban, ahol az egyszerű embert meg sem látják. Hogy elvigyék ennek a hírét Kefar-Gusba vagy Bét-Sanba, vagy más kis községbe, ahol a nagy férfiú kicsiny szülőktől származott. Mert vannak ám úgynevezett bölcsek, tulajdonképpen hiú bolondok, kik ilyen szertartásokra vadásznak. Ennek aztán véget vetett az említett intézkedés. Azt mondták – és ez roppant jellemző régi mestereink gondolkodására –, hogy a becsületes munka: istentisztelet, márpedig az áhítatát végző ember nem tartozik senkinek sem tisztelegni.

– No de most már igazán menjünk a templomba!

– Még csak a magyar egyletet nézzük megindítványozta Friedmann úr –, vagy ha ezt nem akarja, nem bánom, de jöjjön a Julián iskolába, lát ott valamit, amiről eddig bizonyára még

csak nem is hallott. Abban az iskolában mohamedán gyermekek magyarul diskurálnak, mert nagy itt a magyar iskolának a hatása. Hallotta volna csak, hogy énekelte március 15-ikén a magyar gyerekekkel együtt a török apróság is, hogy „Isten áldd meg a magyart...”

Szarajevói zsidó temető

– Mindez olyan csábítóan hat rám, kedves Friedmann úr, hogy komolyan kérem, ne folytassa rábeszélését. Közeledik az esteli istentisztelet ideje: el kell mennem a templomba, különben nem is láthatok itt istentiszteletet. Holnap délben utazom, reggel, hogy mi lesz, még nem tudom, azért én ma este akarom hallani a mosztári zsidók imáját a templomban. Nekem ugyanis Fischbein úr és Schürz úr azt mondták, hogy reggel és este istentisztelet van a zsinagógában. Ami az iskolát illeti, azt más oldalról is ajánlották figyelmembe, de csak Sarajevóban fogom felkeresni, ott a juliáni iskola sokkal nagyobb, mint az itteni. Sarajevó számára ezenkívül teljes négy napom van, iskolalátogatásra inkább fogok ráérni.

Közép-boszniai katolikus férfi

A templom és lámpagyújtója

El is mentünk a templomba, mely különösen fekvése által lepott meg. Belsejét egyelőre úgysem láthattam, minthogy be volt csukva. Külsője azonban igazán megkapott.

Szép, rácsos vaskapuvallal ellátott, nagy, ápolit

udvarnak egyetlen épülete. Az udvar hegyre vezet, és mert a templom az udvar háttérében van, föl kell hozzá menni, de jó magasra, természetesen nem belül a templomban, és nema szűk, meredek lépcsőkön, mint Ragúzában, hanem künn a szabadban pompás, széles lépcsőzetten, akárcsak valamely nagyúri kastélyhoz a vidéken. A magaslaton épült, szabadon álló templom igen jó benyomást kelt. Azaz, ha azt mondom, szabadon, nem adok teljesen hű leírást. Mert a templom hátsó falát már beárnyékolja a hegy, melyből a templom telkét elhódították.

A templom frontja a városra néz, hosszú udvara és szép, rácsos kapuja hozzátartozik az utcához, míg az épület hátsó részét már csak 3 lépés választja a vörös homokos hegytől, mely Mosztár ama oldalát határolja. A város ama egész részét attól a hegytől vették el, most aztán új telket akartak, hát beljebb mentek a hegybe, ami a templomnak magának csak előnyére vált, minthogy ennek köszönhető, hogy az egész utca legmagasabban fekvő épülete.

Míg a templom külsejét szemügyre vettük, futva jelent meg az egyházi, hogy a templomajtót kinyissa, ami már azért is okos dolog volt, mert esőben jártunk, mint ahogy megérkezésünk óta egyáltalán nem szünetelt az égi áldás hullása. Most kettőzött erővel indult meg, ami azonban nem bántott, mert hiszen hajlék alatt voltunk, szent hajlék alatt: a templomban.

Vagy egy perccel utánunk még egy hívő érkezett, aki számít is, mert adózó hitközségi tag, meg aztán nagy vallásos zsidó is. Nem magyar (az odakünn lévők nemigen törődnek templommal, istentisztelettel), nem osztrák és nem lengyel, hanem spanyol. Szép szál ember, csupa gravitás, szakállas és török fezzel a fején. Az ajtóban mélyen meghajtotta magát, mire a frigyláda elé lépett, ahol többször is csaknem a földig hajtotta meg a testét, megcsókolta a szent kárpitot, mire a lámpák felé

sietett, hogy fölgyújtsa azokat.

A templomszolgától, ki ért németül, azt kérdezem erre:

–Warum machen denn Sie kein Licht?

– Nem szabad – szólt a samesz felelete. – Ez Komforti úr – így hívják ezt az urat – joga. Azt ő megszerezte magának, és meg is felel neki lelkiismeretesen. A templomot ő világítja meg minden istentisztelet előtt. Sőt akkor is, ha nincs istentisztelet, miként nem lesz pl. ma sem, mert alig tudjuk összehozni a minjant (tíz felnőtt férfi).

Rébuoz

Arra kíváncsiskodtam erre, hogy hol vannak az alkalmazottak?

– Azok nem mindig jönnek el – felelt a samesz.

– De most jöjjenek – szólt közbe kísérőm, Friedmann úr. – A kis hodzsa (ez a címe a mohamedán templomminde-nesnek, amiért aztán a spanyol zsidók a maguk kántortanítójukat is hadzsának mondják) –, a kis hodzsa, úgy tudom, a szomszédságban lakik, szaladjon át érte.

Ezt megcselekedte, Komforti úr azonban nem várt, hanem nagy áhítattal belekapott a minha imába. Nem engedtem.

Szarajevói utcai jelenet

Kértem, várjon még egypár percig, kérdezni akarnék tőle egyet-mást.

– A templom, mely kívülről olyan jó benyomást tesz, miért nem olyan szép belül is? Miért nem festették meg ki, és miért

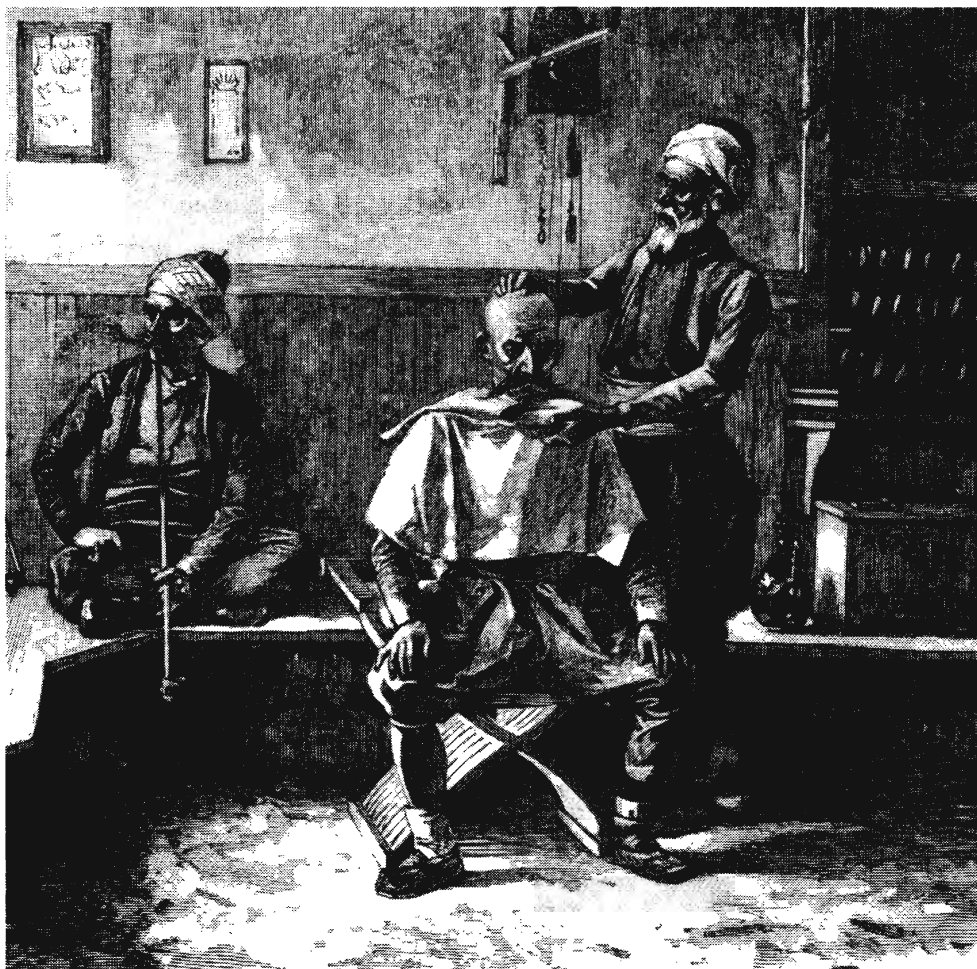
nincsenek rendes padok?

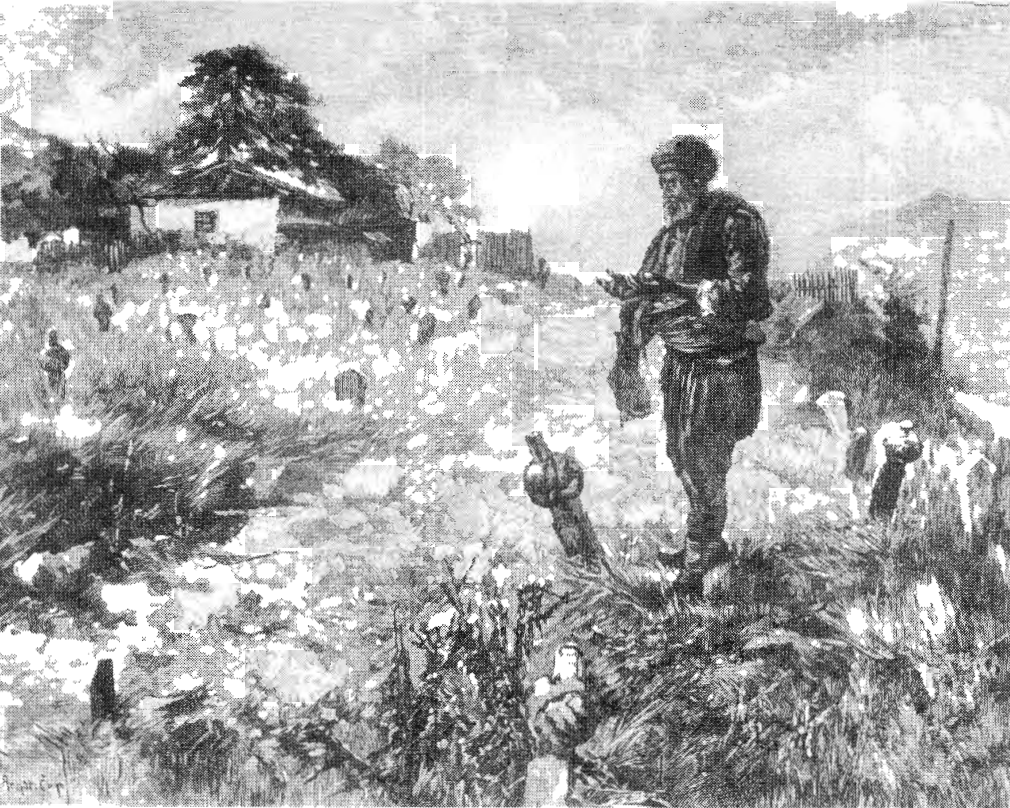
Komforti úr megértett, de válaszolni csak nehezen tudott, de nem azért, mert nem tudná okát annak, miért festetlen a templom belseje, és miért pótolják lócák a padokat, hanem azért, mert nem tud németül.

Kis szünet után a derék férfiú mégis kibökte, hogy:

– Kein Geld ninchts keins da.

Bosnyák borbélyműhely

Halottjáért imádkozó mohamedán

következőt: a jobb oldal női karzatja le van függönyözve, mint nálunk a szigorú ortodoxoknál, míg a szemben lévő oldal rácsozata nagyszerűen engedi látni a nők felsőtestét, akárcsak nálunk a haladó párt templomaiban: mit jelent ez?

– Ez azt jelenti – felelte az értelmes samesz –, hogy ebbe a templomba kétféle zsidók járnak. Szeárdok (spanyolok) és askenázok. A szeárdok asszonyai a lefüggönyözött karzaton, az askenázoké a túlsó oldalon imádkoznak.

A minjan

Többet mondott, mint kellett volna.

Próbáltam erre héberül beszélni vele. Csak-hogy Komforti úr megszólításomra azt értette meg velem németül, hogy héberül csak a hodzsa tud, ő maga csak keveset ért a szent nyelvből.

Kifejeztem erre előtte örömet, hogy olyan istenes emberrel ismerkedtem meg, és kérdeztem, mi a foglalkozása.

De erre már a közben visszaérkezett samesz felelt, hogy Komforti úr gazdag kereskedő, de amellet nagyon vallásos ember. A spanyolok közt többen vannak ilyen jámborok.

– És hol a hodzsa? – kérdezém.

– Azt izente – azaz bocsánat! nem ő izente, hanem a felesége, hogy elutazott Szarajevóba.

Láttam, hogy nem mond igazat. A kis hodzsa eltagadtatja magát.

– Most mondja meg nekem, egyházfi uram, a

Kezdtém a dolgot nem érteni, mert én hasonló felemás valamit még nem hallottam. Azt hiszem, önök sem, olvasóim.

Mondom azért kedves vezetőmnek, Friedmann úrnak: Volna sok kérdeznivalóm, önnek azonban nem alkalmatlankodom, ön nagyszerű bankhivatalnok, idővel még nagyszerűbb bankigazgató lesz, de az itteni hitközségi dolgokról, mint veszem észre, vajmi keveset tud. Az egyházfi valószínűleg többet tud, de őt mégsem akarnám egyedüli informátoromnak. Ami Komforti urat illeti, ezzel nem tudok beszélni. Legyen azért olyan kedves, és vezessen el engemet egy, a dolgokba jól beavatott zsidóhoz, lehetőleg spanyolhoz, ki megadja nekem a kívánatos fölvilágosítást.

– Van itt – szól erre Friedmann úr – egy nagyon okos spanyol zsidó, gazdag ember, és jól beszél németül. A spanyoloknak vezére, de a többi zsidók is nagyon becsülik, tudom, hogy örömet áll rendelkezésére.

– Hogy hívják?

– Danonnak, Zadik Danonnak.

– Jó név. Menjünk el hozzá azonnal.

Komforti elvégezte a mááriv imát is, egy keveset – ugye nincs ezen szégyellni való – én is imádkoztam, közös istentiszteletet azonban nem tarthattunk, mert csak öten voltunk felnőtt férfiak, és több hívő nem érkezett.

Mielőtt leadnám a Cadik Danontól nyert érdekes információt, hadd említsem meg, hogy a kicsiny hitközségek között akárhányan vannak már, melyek a minjan-kényszeren, hogy úgy nevezsem, túltették magukat. De nem azért, mert az istentiszteletre vonatkozó vallástörvénnyel nem törődnének, hanem megfordítva, túltették magukat az istentiszteleti vallástörvényen – vallásosságból.

Itt van pl. Domolna községe, lakik benne négy zsidó család, mindannyian jámborak, imádkozók, de csak nyolcan vannak férfiak, és minjant (tízet) összehozni nem tudnak. Következménye: nem mondhatnak kaddist, keddusát, barehut, mik a legszen-
tebb imák. Nem olvashatnak a Tórából, el kell maradnia a próféta leckének (maftir), a kohaniták nem mondhatnak áldást a népre, de esküvőt sem tarthatnak, mert mind-
ehhez legalább 10 felnőtt férfi

szükséges, hogy meglegyen az előírt szám, a minjan. (Minjan annyi mint szám.) Mit eredményez ez? Először, hogy elszoknak a közös istentisztelettől, másodsor, hogy a gyermekek nem is ismerik. Azért határozták el nem egy olyan helyen, ahol a felnőtt zsidó férfiak száma nem üti meg a minjant, vagy ahol megüti, de minjant ösz-szehozni mégsem lehet, hogy minjan nélkül is tartanak közös istentiszteletet. Vétenek az istentiszteleti rend egyetlen szabálya ellen, hogy megmentse magát az istentiszteletet.

Nem mondok véleményt, csak a tényt közlöm, de nem átallok kijelenteni, hogy ha én élnék olyan községben, ahol minjan nincs, de van legalább hét felnőtt férfi, én is amellet volnék: tartunk közös istentiszteletet ezekkel, támaszkodván ebben a Maszehet Szófrim című kisebb talmudi traktátus 10. fejezetének eme közlésére:

„Nyugati mestereink (rabóténu se-be-marav) úgy vélik, hogy hét is elegendő (arra, hogy közös imát végezzenek) sőt, némelyek azt vélik, hat is (elegendő arra, hogy minjant alkossanak.)”

Nagy megkönnyítés ez, sőt valóságos megmentése az istentiszteletnek a csekély számú hitközségekben, vagy olyan hitközségekben, minő pl. Mosztár is, ahol többen vannak ugyan zsidók, de tíz felnőtt férfiből álló minjant csak ritkán lehet összehozni. Mi, igaz, csak öten voltunk, de – ami végtére is elképzelhető –, ha eljött volna a két hitközségi baltefilla is, a kis hordza meg Fischbein úr, nagyszerűen megtarthattuk volna az előírt közös

Hercegovinai katolikusok

istentiszteletet – ha, mint itt elmagyaráztam – hét is számítana minjannak.

Furcsa egy helyzet

És most hadd ismeressem meg olvasóimat Zadik Danon információjával.

Az informátor maga, ki azonkívül, hogy atléta megjelenésű, szép férfiember, mosztári háziúr, és jól jövedelmező két üzlet tulajdonosa: a modern spanyol zsidók közül való, kik a régi ruházattal együtt levetették a szakállt is; de nem tartozik a radikálisak közé (mert ilyenek is vannak már a spanyolok közt), kik hitükkel csak úgy törődnek, mint bizonyos álfölvilágosodottak miközöttünk, askenáz zsidók közt. Szíve tele zsidó hűséggel és odaadással, háza zsidó

Mohamedán legény udvarlása

ház, csügg a tradíciókon, sőt egy kissé babonás is. Ez különben benne van minden szefardban, a leghitetlenebben is.

Zadik Danont azzal üdvözöltem, hogy ismerem rokonát, Danon Ábrahámot Konstantinápolyban, ki ott a rabbiképző iskola rektora, és ami ennél is több, apósa őexcellenciájának, Háim Nahumnak, a török birodalom nagyrabbijának. Egyszer nálam is járt Kunos Ignác dr.-ral, aki meg Budapesten nagynevű tudós; akkor alkalmam volt megismerkedni egy híres Danonnal.

Zadik Danon nagyot nézett, nagyon büszke volt, de hogy van Konstantinápolyban egy Danon nevű, nagy tudós férfiú, azt tőlem hallotta először.

– Nem baj – szoltam –, a dolog azért nem kevésbé igaz, és ha a sztambuli Danon nem rokona, siessen vele rokonságba keveredni, érdemes ezt megcselekedni már veje kedvéért is, ki a török császári udvar kedvelt embere.

Szóba kerültek azután más szereplő Danonok, minthogy a család, Zadik Danon szerint, nagyon elterjedt a spanyol zsidók között, amiről később Szarajevóban meg is győződtem – mire érdeklődni kezdtem a mosztári Danonok tradíciója iránt.

Csakhogy ilyen nincs. A Danonok, az Afiászok, a Hajonok, a Komfortik, az Altarazok és a többi spanyol zsidó mind az okkupáció után került Mosztárba, főképpen Boszniából; az askenáz zsidók, kik főképpen Magyarországból jöttek, még valamivel később vándoroltak be, szóval: a mosztári zsidóknak nincs még múltjuk, tán éppen azért vállalkoztak valamire, minek szintén nincsen múltja, és aminek tán nem is lesz.

Szefardok és askenázok együtt építettek templomot, és együtt tartják, vagy mondjuk talán így: együtt kellene tartaniok istentiszteletüket.

– Csakhogy, ön tudja – folytatta beszédese a nagyon értelmes Zadik Danon –, milyen nehézségekbe ütközik ez. Más az imarendünk, mások a minhajaink (templomi szoká-

sok), és ami ennél is nagyobb akadály, más-képp ejtjük a hébert, mint az askenázok. Ha a mi kántorunk az előimádkozó, nem tudják az askenázok, „hol tartanak”, ha az ő emberük a báltefila, mi „nem találjuk kezünket-lábunkat” az istentiszteletnél.

Elkedvtelenedtek ezért nagyon a mieink, de elkedvtelenedtek az askenázok is. Nem is fejeztük be ezért az oly nagy örömmel és áldozatkészséggel épült templomunkat. Beláttuk, hogy nem maradhatunk együtt, holott mégis együtt kell maradnunk. Összeköt bennünket a templom.

Az elkeseredés miközöttünk, spanyol zsidók közt nagyobb, aminek oka az, hogy kevesebben vagyunk ugyan, mint az askenázok, de többet járunk templomba, mint ők. Ez a körülmény különös egy megegyezésre vezetett.

Előbb fölváltva imádkoztunk, majd az askenáz, majd szefard nuszah (istentiszteleti rend) szerint. De ez sehoggy sem vált be. Mire abban állapotunk meg, hogy egész évben, mikor az askenázok úgyis ritka vendégei a templomnak, a mi nuszahunk szerint imádkozunk, míg a nagyünnepeken, ros-hasono- és jom kipurkor átengedjük a templomot az askenázoknak, mi pedig bérelt helyiségbe vonulunk, és ott végezzük ájtatosságunkat.

De ezt a mieink nagyon megbánták.

Van szép templomunk, imádkozunk benne egész éven át, és éppen a legszentebb napokon hagyjuk ott: ez nagyon fáj a spanyol zsidó lelkének.

Elégedetlenség és visszavonás támadt ennek következtében, mely alatt szenved a hitközségi élet, szenved még a gyermekek oktatása is.

Egyek vagyunk, egy a hitközségünk, egy a törekvésünk, de az istentisztelet elválaszt bennünket. A nuszah dolgán különben tán még lehetne segíteni, de a kiejtés, hogy ti. az askenázok egészen másképp ejtik a héber imát, mint mi, szefardok, amin változtatni nem tudnak és nem akarnak sem askenázok, sem szefardok; ez a za-

Óhitű hercegovinaiak

var örökös forrása közöttünk.

Hát ez igazán baj.

Lehet két részre osztani a híveket a templomban, lehet a női karzatot egy és ugyanazon templomban kétféleképpen berendezni: egyszerre kétféleképpen közös istentiszteletet végezni nem lehet.

Mit lehet itt tenni?

– Hátha belemennének az askenázok abba, hogy csak minden második év főünnepein foglalják le a templomot? Nem tudom, megteszik-e, egy dolog azonban ebből is kiviláglik, az, hogy ne hozza össze az ember azt, ami nem tartozik együvé.

Szarajevói női viselet

Mit tudtam én Rabbi Mose Danon életéből

[...]

Mi is tán éjfélig is dolgoztunk volna mosztári spanyol és askenáz zsidók békéjén, ha Cadik Danon más medret nem ad társalgásunk folyásának. Nem szándékosan tette, de mégis úgy történt, hogy elejtettük a problémát, mely

oly intenzíven foglalkoztatott, és anélkül, hogy észrevettük volna, áttértünk a – csodahitre. Ami úgy esett meg, hogy Danon egy hírneves rokonát említette, ki mint bíró a leglehetősebb kérdéseket tudta megoldani, a legelképzetlenebb ellentéteket tudta kiegyenlíteni. Tudta volna tehát – ez volt a kapocs – a mosztári spanyol és askenáz zsidók ügyét is elintézni. Ez a Danon, Rabbi Mose Danon, múlt század kezdetén főrabbija volt a nagy spanyol zsidó hitközségnek Szarajevóban, és mint ilyen, az ottani zsidók között fölmerült pörökben ő és rabbisági kollégiuma bírászkodott. (Örökösödési és házassági kérdésekben Szarajevóban ma is az ottani rabbinátus dönt.) Cadik Danon nem képzelte másképpen – és ez nagy bók volt rám nézve –, mint hogy én mindezt tudom, holott, akármilyen nagy szegény ez a boszniai spanyol zsidók között, én Danon Mózes életéből csak azt tudtam, ami a múlt századok zsidó történetének – sajnos! – egyik alkotó részét teszi. Danon Mózes a boszniai zsidók nagyon becsült embere volt, a zsaroló országfő, Ruzsdi pasa épp azért őt választotta eszközülni arra, hogy a szarajevói zsidóktól pénzt csikarjon ki (1819-ben). Börtönbe vettette, és mert ez nem látszott elegendőnek, a hitközség még kilenc előkelő emberét börtönöztette be hozzá, és követelt váltságdíjúl 500 000 garast. (A régi garas vagy párá mai pénzünk szerint körülbelül annyi, mint 33 fillér.) Ez akkor rengeteg summa volt, a legnagyobb erőmegfeszítéssel sem tudta összehozni a különben is szegény hitközség. Csakhogy a travnikai pasának (Szarajevó akkor Travnikhoz tartozott) épp ennyi kellett, mert épp ennyit lopott a gazember a mohamedánok pénzéből, amit följelentés következtében sürgősen kellett pótolnia. A zsidók persze erről nem tehettek, mire Ruzsdi pasa azzal fenyegette meg a szarajevói spanyol zsidó hitközséget (a travnikit nem bántotta, ott csekély volt a zsidók száma), hogy ha pár napon belül (Marhesvan 4-ikéig) a követelt összeget hiány nélkül be nem szolgáltat-

ja, a 10 bebörtönzött zsidó notabilitást még aznap ki fogja végeztetni. Megcselekedte volna ezt csakugyan a pasa, arra persze senki választ nem adhat, a zsidók úgy látszik, komolyba vették a fenyegetést, de mert a pénzt mégsem tudták előteremteni, a mohamedán lakossághoz fordultak segítségért. Ami érdekes és jellemző világítást vet a viszonyra, melyben Boszniában zsidók és mohamedánok abban az időben éltek. A mohamedán lakosság dehogy bántotta a zsidó lakosságot, de bántották mind a kettőt zsaroló pasák, főurak és főtisztviselők. A zsidókhoz természetesen könnyebben férhettek, minél fogva azokat sűrűbben zsarolták, bántalmazták. De nem riadtak vissza a Ruzsdi pasaféle rabló helytartók attól sem, hogy a mohamedánokat is kifosszák és gyötörjék. Csak így magyarázható a mohamedánok lázongása, mikor a szarajevói zsidók könyörögve fordultak

Tetoválás

hozzájuk, hogy: lássátok, jó emberek, kik csak jót akartok, mit mível velünk a pasa! Legjobb embereinket hóhér keze által készül elemészteni, mert nem tudunk neki pénzt adni. Pénzt, ami nem jár neki. És mert kierőszakolni nem tudja – mert honnan is vegyük, mikor nincsen –, ártatlan embereket készül legyilkoltatni. Megengedi-e ezt a ti törvényetek, a ti tanotok, mely igazságra, becsületességre és könyörületre oktató? A zsidók síró panasza annyira fölbőszítette a szarajevói mohamedánokat a valószínűleg különben is gyűlölt pasa ellen, hogy több ezren fegyvert ragadtak, és a pasa szállása ellen vonultak, úgyhogy az jónak látta idejekorán kereket oldani. Az ártatlanul bebör-

tönzött zsidókat a becsületes mohamedánok kiszabadították, és a zsidókkal együtt örömmel ünnepet ültek. (Marhészván 4-ike azóta a szarajevói zsidók lokális ünnepe, mely a szarajevói purim nevezete alatt is ismeretes.)

A kis hodzsza

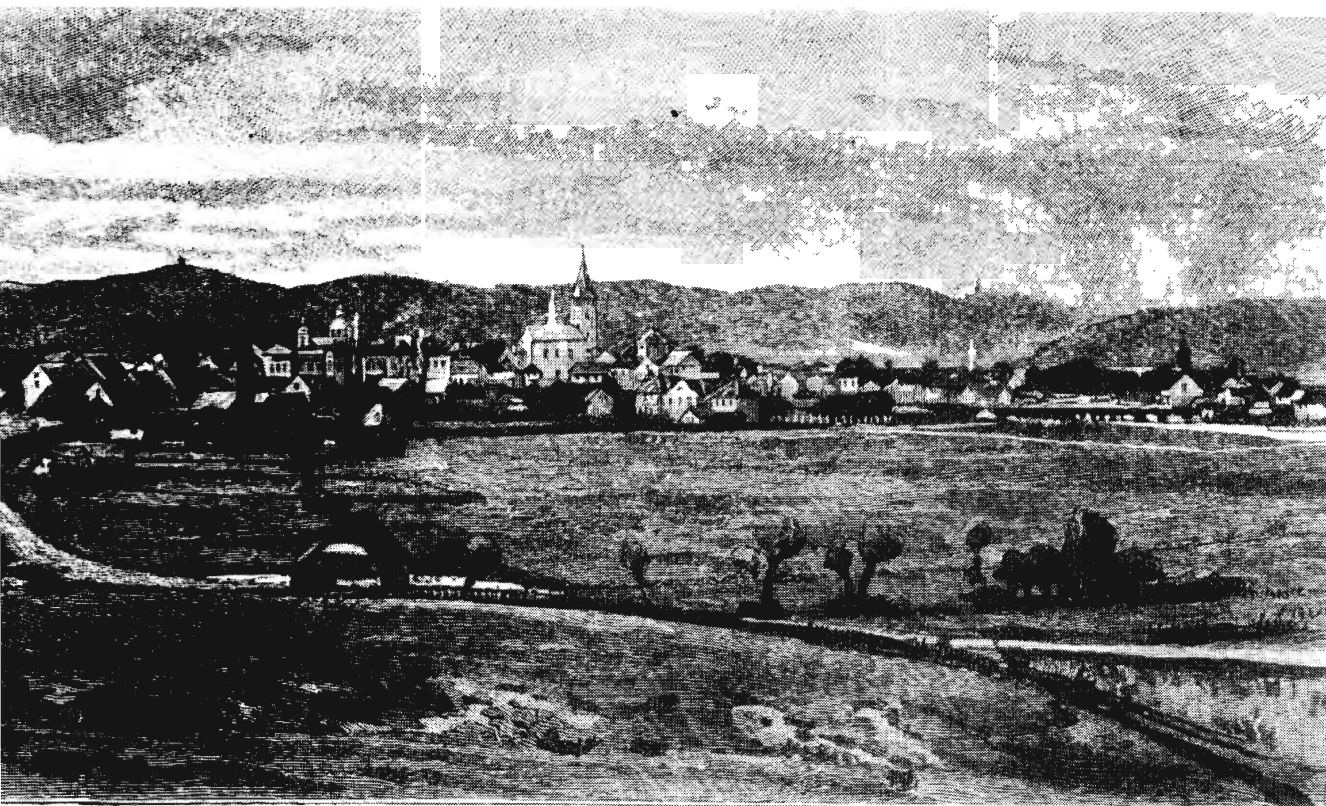
Hogyan és miként történt, magam sem tudom, nem is fontos, azért csak regisztrálom, hogy amit este nem tudtunk elérni: a minjant, az másnap délben elkísért a vonathoz. Ősünkkel, Jákobbal szólhattam én is: pusztán a botommal keltem át a Jordánon, és most, hogy visszatérek, két táborral indulok. Mikor 24

órával előbb a Narentán átléptem, idegen voltam Mosztárban.

Különös örömöm telt a kis hodzsában, kit egyik előző közleményben említettem, és ki szintén kikísért a vonathoz. A kis hodzsában nagyon kellemesen csalódtam.

Azt hittem, hogy bujkál. Bizonyos tapasztalatok után, miket olasz hitközségekben szereztem, nem is kell ezen csodálkozni.

Egy-két ember mindenütt volt, kik szívesen kaulauzoltak, és kiknek nem volt okuk menekülni, a többi azonban mézeskaláccsal sem volt maradásra csábítható. Amint feljűk közeledtem, rendkívűli sürgűs dolguk támadt, és úgy elillantak, mintha sohasem is lettek volna ott. Hasonlű rabbinűnak gondoltam a kis hodzsát is. Valaki elmondhatta neki (természetesen roppant túlajtással), hogy érkezett Mosztárba egy ma-

Bihács

Ahogy híre kelt némely hitkűzség rabbinűi között (az olasz hitkűzségekben rabbino a hit-tanítű, a tűrafűlolvasű, a kántor, sűt rabbino az is, ki Újűvkor megfűjja a kűrtűt) – ahogy híre kelt tehát a hitkűzség rabbinűi között, hogy valami idegen érkezett, ki beszél hűberűl, de nem tud olaszul, úgyhogy csak a hűberűl tudűkkal érintkezhet, valűsűgos pánik űtűtt ki közöttűk.

gyar zsidű, ki ilyen meg olyan kitűnűen beszél hűberűl, mégpedig spanyol kiejtűssel, és ez elűg volt, úgy képzeltem a dolgot, arra, hogy a kis hodzsa Szarajevűba elutazottnak jelentesse ki magát. Tart, szűval, a lelepleztetűstűl. Csakhogy ez nagy tűvedűsnek bizonyult.

A kis hodzsa, kit Maestrűnak hívnak, és ki, mint az összes spanyol zsidűk Hercegovinű-

ban és Bosznia vidéki városaiban, Szarajevóból származik, sokat tudó fiatalember, ki ezenkívül pompásan beszél héberül. Örömmel telt benne, már azért is, mert vigyáz a külső megjelenésére, csinos és, mi ennél is több, okos emberke. Maestro alig végzi karrierjét mint tórafölvlasó, előimádkozó és hittanító. Lesz ő még nagy hitközség hahambasija (a szefard rabbik rendszeren így kezdik pályájukat; előbb mindenféle más vallási funkciókat végeznek, csak azután avanszálnak rabbikká, vagy, ahogy a spanyolok között nevezik, hahamokká). Az sincs kizárva, hogy kereskedővé válik, és végül mint milliomos, vagy valamelyik hivatal megteszi – eszévé, tanácsadójává, amire elég példa van a birodalmi tartományokban.

Maestro tudása nagy respektussal töltött el a szarajevói jesiva iránt, még mielőtt betettem volna lábamat Szarajevóba. Azaz tán mégsem a szarajevói jesiva szolgál rá annyira erre a dicséretre, mint inkább a Maestro jesivája, saját maga jesivája. Jesiva tudvalevőleg „ülés”-t jelent. Vagyis az intézetet nevezték el így, ahol a mesterek ülve tartják előadásukat és a tanítványok ülve tanulnak. (Ellentétben a hellén [peripatetikus] iskolával, ahol járkálva tanultak). Jesivát tehát, a szó szerinti értelemben véve mindenki tarthat; különösen önmaga számára. Mindenki ülhet és tanulhat. Szerintem ez az igazi jesiva. Ilyen jesivája van minden kiváló tudósnek, sőt némelyeknek csak ilyen jesivája van. A kis Hodzsának is ilyen jesivája lehet, tán ezért hanyagolja el némelykor még a templomjárást is. Mert az a szimpatikus kis zsidócska a kecses bojtú fezzel a fején tanult sok talmudot, ismeri a kabala főkönyveit, nagyszerű biblista, otthonos a zsidó bölcsészeti irodalomban, és Jehuda Halévit és Gabirolt betéve tudja. És mi mindent tud még oly téreken, melyek nekem idegenek. Értem pl. az espanyolt, mely Maestro anyanyelve, és az irodalmat, melyet ezen a nyelven alkottak. Mert a spanyol zsidók egymás között még ma is azon a nyelv-

ven beszélnek, mely Spanyolországban a 15. században élt. (Van-e annál nagyobb hűségpróba?) De tud ezenkívül a kis hodzsa bosnyákul is, amiből én egy árva szót sem értek. Pompás fölfogást tanúsított ezenkívül egyéb kérdésekben is. Magyarázta például – tiszta szép héberül – a mosztári és szarajevói nagyszerű vízvezetéknek különös fontosságát. Máshol is fontos a vízvezeték, mondotta, de ezekben a városokban összehasonlíthatatlanul fontosabb. Tessék csak elképzelni: 30 mohamedán temető van a városban. A kutak nem mélyek, a sírok sem mélyek, sírok és kutak akárhányszor érintkeznek. Hányszor is pusztította hajdan a városokat a pestis! De nem volt pestis, mióta vízvezetéki vizet iszunk. El kell ismerni ezután, nemde, hogy nálunk egészen más jelentősége van a vízvezetéknek, mint pl. Ausztriában vagy Magyarországon, ahol a temetők a városok kívül vannak, és vannak egy helyen, és nem mint itt, minden templom udvarán és csaknem minden utcán.

Szóval én a kis hodzsát rövid időn belül nagyon megszerettem. Hogy ő sem idegenkedett tőlem, bizonyítja az, hogy mellettem maradt, míg a vonat meg nem indult. Csak akkor ugrott le a kocsiról, mondván: be sajnálom, hogy nem előbb kerestem föl az urat.

[...]

A Narenta

[...]

Az út Mosztárról Szarajevóba az első 4 órában (az utolsó két órától nem nyilatkozhatom, mert ránk esteledett) a legszebbek egyike, melyeket valaha láttam. Szébb a semmeringi és szébb a Brenneren vezető útnál. Szébb főképpen azért, mert a Narenta mellett vezet. Fel csaknem a folyam falujáig (nini! én még azt hiszem, hogy minden ember falun született), ebben az esetben a forrásig, melyből származik. És minél jobban közeledik kiindulópontjához, annál fékezhetetlenebb. Igaz, hogy annál kes-

kenyebb is, de ne feledjük, hogy itt még gyermekkorát éli. Ki is hinné, hogy 180 kilométer után, mire a tengersírbba dől, odavivén magával a Hercegovina összes folyóvizeit, csaknem mozdulatlan, eliszaposodott, csúnya víztömeggé válik, melyen keresztül a gőzösök (már említettem, hogy Metkovicstól fogva, 30 kilométernyire az Adriától már tengeri gőzösöket eresztenek a Narenta hátára) csak dupla erővel törhetnek maguknak utat. Úgy van ez, sajnos az embernél is. Mire megvénülünk, rendszeren nyoma sem marad a hajdani pezsgésnek. Boldog azért, ki öregkorában is megőrzi ifjúságát. Aki persze fiatalon olyan kicsapongó, mint a Narenta pályája kezdetén, olyanná is válik megöregedve, mint a Narenta pályája végén.

Fekunditás

Ami a vidék termékenységét illeti, melyen át utam vezetett, megjegyzem a következőt; Boszniát és Hercegovinát rendszeren együtt szokták emlegetni, úgyhogy a be nem avatottak hajlandók hinni, hogy a két ország mindenben hasonló egymáshoz. Holott ez csak a lakosságra nézve áll. Minden másban nagy a különbség e kettő között, Hercegovinát Dalmáciától egy 60 kilométernyi vastagságú fal választja el. A falat karsztszerű, a vigasztalanságnak, terméketlenségnek és pusztaságnak képét mutató, folyton emelkedő, ijesztően kopár hegylánc alkotja. Az ország több része is szegények, és csak kivételesen (különösen Mosztár környékén) vannak termést hozó fennsíkok és hegyhátak. Bosznián is keresztül-kasul húzódnak a dinári Alpesek, de ezek legnagyobb része áldott termékenységnek örvendezik. Hegység mindenhol, de erdők és rétek borítják. Fennsíkok, termőföldek. A nyájak számát nem is ismerik. Vonatunk hegyről hegyre kapaszkodott (egyszer olyan fordulatot tett, hogy akik az első kocsikban ültünk, előttünk láttuk az utolsó vagonokat: a vonat ugyanis éles félkört írt le), de a szemet sehol

sem bántotta kopárság. Szépen épült, tiszta és kultivált helységek mellett mentünk el, melyek a vasút megépítése előtt némelykor hetekig voltak elzárva a fővárostól, melybe ma télen-nyáron pár óra alatt juthatnak el, míg hajdanában, kedvezőtlen időben, 10 napig is eltartott az út.

A [szarajevói] főtemplom

Az elnevezés: zsidó negyed, tulajdonképpen csak a múltra tartozik. Valamikor a szarajevói zsidók csak ebben a városrészben lakhattak. Ma már csak szegényebbjei tartózkodnak itt, de kincsei: templomai és intézményei itt maradtak a szarajevói autochton spanyol zsidóknak, mert ezúttal csak ezekről szólok. A zsidó negyed, melynek egyik határa a Csarsija, Szarajevó látványosságzámba menő híres piaca – hajdanában, tán a XVI. század végén, miként ezt Lévy Mórítz dr. Die Sephardim in Bosnien című munkájában véli – csak zsidó udvar volt. Egyetlen ház, mely később nőtt, folyton nőtt – a magasba, míg azután nagy nehézségek leküzdése után a földön is terjeszkedhetett, de csak nagy megszorításokkal. Ebben a negyedben tehát, melyet a jómódú zsidók rég otthagytak, de nem hagyhattak ott a templomok és egyéb szent gyülekezetek házai, központosul a spanyol zsidók hitélete, amennyiben ez közösségben nyilatkozik meg. Mert él ezenkívül a zsidóság nyolcszáz zsidó házban is.

A legnagyobb spanyol zsinagóga a már említett Lévy dr. műve szerint 1821-ben épült újonnan, miután előzőleg kupolája bedőlt, és még előbb a földig leégett. Le sem lehet írni a hercehurcát, fáradságot és utánajárást, min az akkori szarajevói zsidók keresztülmentek, míg a kádi a váli parancsára, a váli meg a szultán parancsára megengedte, hogy a helyen, ahol előbb a templom állott, de pontosan azon a helyen, egyetlenegy ujjnyival se pótolják, sem hosszában, sem szélességében – új templomot építsenek. És mert ez olyan nehezen ment, annyi ideig tar-

A mosztári híd

tott és olyan sok áldozatba került, és mert ezenkívül a sanyargatott zsidók azt hitték, hogy ez mindig így lesz, a már említett 1821. évben olyan templomot építettek, mely várnak is beválik, hogy igazán ne támadjon egyhamar annak szükségége, hogy megint templomot építsenek. Templomban nem is láttam még olyan falakat. Mint ha súlyos ostrom kitartására szánták volna.

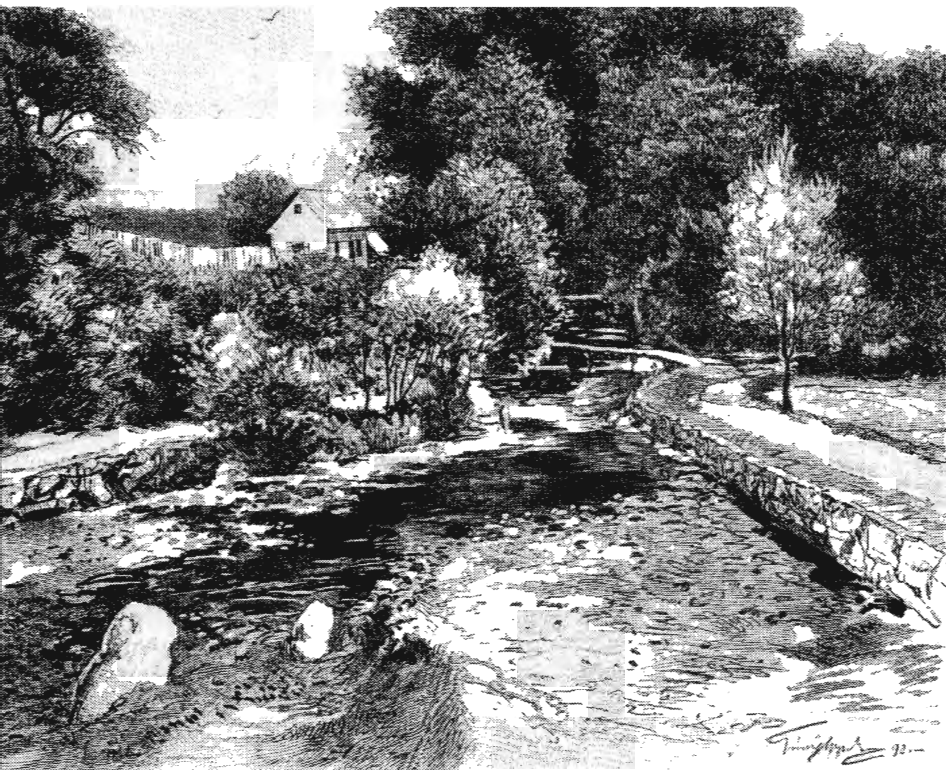
De más is van még azon a templomon, mihez hasonlót még nem láttam.

Belül az első és a második emeleten köröskörül karzatok húzódnak. Ilyet látni nálunk is Budapesten (a Dohány utcai templomban) és máshol is. Csakhogy a szarajevói zsinagógában az első emeleti karzat teljesen szabad, míg a második emeleti teljesen zárt, illetve lefüggönyözött galéria. Fogadok, hogy olvasóim, kik ol-

vasták eme útleírás előző fejezeteit, nyomban a mosztári zsinagógára gondolnak, ahol a karzat egyik fele zárt, míg a másik nyitott, aminek, mint bizonyára emlékeznek még, az a magyarázata, hogy a jobb karzatra, a nyitottra, az askenáz zsidók asszonyai járnak, míg a bal karzaton a sokkalta vallásosabb spanyolok feleségei imádkoznak. Ez nagy ritkaság, tán nincs is párja, de a szarajevói kétféle karzatos meg nem magyarázza. Szarajevóban ugyanis az első emeleti, tehát a szabad karzatra, egyáltalában nem járnak nők, hanem férfiak. Nők csak a második emeleti, teljesen lefüggönyözött karzaton végzik áhítatoskodásukat.

Mi ennek a magyarázata? Mert minden más zsinagógában a karzatra csupán csak nők járnak, és nem férfiak.

A Boszna forrásai

ja még az ajtók szélességét és hosszúságát, nehogy az új templom csak egy arasznyival is több helyet foglaljon el, mint az előde. Csak egyről feledkezett meg az a török rendelet. A magasság meghatározásáról. Mire kapták magukat a zsidók, kiknek volt eszük, és építettek az előbbinél jóval magasabb templomot, melyben két karzatot helyeztek el körös-körül a falakon. E két karzat közül az egyik férfiaknak szól (a nők úgysem járnak olyan sűrűn a templomba), úgyhogy az új templomban több száz új ülést nyertek a férfiak számára, anélkül, hogy a templomot, akár szélességében, akár hosszúságában csak egy

singnyivel is megnagyobbították volna. Szegény zsidók a múltban! Ilyenekben merült ki az ő eszességük. Hajdanában igenis ilyeneken kellett törni a fejüket.

Okoskodásom persze elesik, ha Lévy dr., ki az aktákkal rendelkezik, kimutathatja, hogy az előző templomnak is dupla karzatja volt. Az írásközből, melyeket könyvében közreadott és melyeket figyelemmel átolvastam, ez éppenséggel nem következik.

Hétköznapi délután

Ha nem csalódom, rájöttem az okára.

Az összes hivatalok, mint már fentebb Lévy dr. műve alapján jeleztem, figyelmeztettek arra, hogy se szélesebb, se hosszabb, se magasabb ne legyen az újonnan építendő zsinagóga, mint aminő az volt, amely elpusztult, és melynek helyére az új templomot kívánják építeni. Ezt be is tartották, csak hogy az új templom is elpusztult, bedőlt a kupolája, mire a zsidók elhatározták, hogy a templomot teljesen lerombolják, és újból fölépítik. Megismétlődött újból a tánc, de végre megjött az engedelem. Lévy dr. könyve közli ezt az aktát is: meghagyja ebben a sarajevói kádi, hogy az emelendő templom keletről nyugatra 24 rőfnyi hosszú, északról délre 18 rőfnyi szélességű legyen. Megparancsolja még az az akta, hogy a templomnak 26 ablaka legyen, mindegyik 2 1/2 rőfnyi szélességben, ahogy a régi templomban volt. Megállapít-

De miért is írok én a templomról, mikor van mondanivalóm arról, ami a templomban történt? Az eleven élet nem becsebb-e a holt anyagnál, az ember nem értékesebb-e a kőnél? Hogy ettől az elvemtől eltértem, onnan van, mert én abban az időben nem sejtettem embert a templom-

ban. Délután 4 óra volt. Az esti ima ideje csak másfél óra múlva következett volna el, a délelőtti ima ideje meg rég lejárt, mit keresnének hát ilyenkor a hívek, ha mégannyira hívek is, a templomban? Elfelejtettem, hogy spanyol zsidók között járok, kik az Úr házában nem vendégei, hanem úgyszólván lakói. Ha nem imádkoznak, akkor tanulnak a templomban, ami szintén istentisztelet. Ami engemet illet, mondhatom, még nagyobb áhítat fogott el, mikor a tanuló községet láttam, mint mikor az imádkozó gyülekezetbe léptem. Tán azért, mert az előbbi nálunk a nagy ritkaságok közé tartozik.

A fal mellett elhúzódó padokon csakúgy, mint a templom szélességében elhelyezettek, a főhelyeken csakúgy, mint a bejárat mellett, sőt a tágas előcsarnokban is, mely egy a templommal, és az első emeleti karzaton is, a templom mind a négy oldalán áhítatosan figyelő hívek ültek, kik a tanítómesternek, ki a templom emelvényén ülve nagy tüzzel tartott oktató fölolvastatást, minden szavát magukba szívják.

Több százan voltak közönséges hétköznap délutánján!

Vörös fezes, széles, bugyogós nadrágú munkások és mesteremberek, európai öltözetű kereskedők és fekete turbános tudósok. Némelyek az előadásnak csak egy-egy fejezetét hallgatták végig, mire közös kaddis ima következett, és mire sietve hagyták ott a templomot. De jöttek helyettük mások, kik újabb fejezet végén, újabb kaddis ima után új érkezőknek adták át helyüket. Ez így tartott egészen a mincha ima idejéig, mikor az istentisztelet következett, melyet pompás hangú fiatal kántor vezetett. Befejeztével más előimádkozó váltotta föl a közösség soraiból, ki új híveket imádkoztatott, és megismétlődött ez harmadszor is, mikor leginkább iskolásfiúk voltak az áhítatoskodók. Két órán belül, míg a templomban tartózkodtam, legalább 500 hívő fordult meg az Isten házában, hogy tanuljanak és imádkozzanak – közönséges hétköznap délutánján!

Hogy mi volt az előadásban? Ma már tudom,

akkor sejtelmem volt róla. Abban a nagy gyülekezetben én voltam az egyetlen, ki az előadót nem értettem. Nem értettem belőle semmit sem, kivéve a bibliai héber idézeteket, melyeket az előadó nyomban spanyolra fordított. Mert az előadás spanyol nyelven folyt. Gyönyörű nyelv, hatalmas nyelv. Láttam már költőt, ki egyszerűsmind atléta is; olyan ez a nyelv. Lehet, hogy az egész az előadó érdeme. Magas, széles vállú, fekete szakállú, villogó szemű ember az előadó, ki gyönyörű orgánumával a színpadon vagy a parlamentben babért aratna, míg a zsinagógában, mint majd látni méltóztatik, nem sokra vitte.

Előadása után ugyanis felmentem hozzá a bimára, és héber nyelven így szóltam hozzá (az emberek kíváncsian vették körül az emelvényt, de ez nem zsenírozott): - Ön, tisztelt uram, előadását könyvből olvasta. Milyen könyv az? – Héber könyv – felelt nagy meglepetésemre, és meg is mutatta mindjárt. A mi közöttünk is ismert Pele Jóéc című, moralizáló, oktató munka volt, melyet különösen nők számára több nyelvre fordítottak már le. Olyan könyv ez, mint a még ismertebb Ceenno Ureenno, a Menórasz Hamóór, vagy zsargon nyelvű Dáltsch-Chimisch, melyeket nők számára adtak ki, illetve fordítottak le, és miket nálunk férfiak – ami elég helytelen – nem is olvasnak. Ott, úgy látszik, a héberben nem jár-tas férfiközönséget is ezen nevelik, ami helyes és bölcs. Afféle valláserkölcsi útmutatók ezek a munkák, tele szebbnél szebb legendákkal, jámbor történetekkel, könnyű midrasmagyarázatokkal s több efféle szép és nevelő dolgokkal. De nem ezt akarom itt kiemelni, hanem azt, ami valóságos ámulatba ejtett, hogy az előadó azt a héber könyvet spanyolul olvasta. És hogy olvasta! Előadása közben sohasem akadozott, a hirtelen történt fordításon soha egy percig sem gondolkodott, hanem olvasta úgy, mintha a szöveget betéve tudná, és az a szöveg spanyol volna. Mindjárt rabbinak is szólítottam, és azt kérdeztem tőle, hogy ő-e a szarajevói

haham risón (főtudós; Boszniában hivatalos cím). Mire a kérdezett nevetve felelt: - Én csak samas (szolga) vagyok ebben a templomban. - Csúnyán felültem, igaz, de azért rég volt olyan szép napom. Szarajevó, igaz, messzire esik tőlünk, ezenkívül a hívek, kiknek őszinte jámborsága annyi örömmel töltött el, nem is askenázok, mint mi, hanem szefardok: de Izrael gyermekei, zsidók, mint mi. Hitünk erős vára az a szarajevói spanyol zsidó hitközség.

Az „élet házá”-ban

A szarajevói Izrael lüktető, eleven életét láttam a spanyol zsidók templomában. Nem kellett tehát restellnem másik nagy látogatásomat az „Élet házában”, ahogy a hebraista eufemisztikusan a temetőt nevezi. Ebben a hitközségben nincs okuk az élőknek, hogy szégyelljék magukat a halottak előtt. Az utódok megőrizték hűen, amit az elődök rájuk hagytak.

Négyen voltunk, kik – ez év március hó 26-ikán – korán reggel a nem messzire a várostól elterülő Zlatiste hátát megmásztuk. A hegyhátnak a városra tekintő része telis-tele síremlékekkel, régiekkel és újakkal, egyszerűekkel és luxuriózusokkal, a kis kőtáblácskától fogva egészen a mauzóleumig.

Vezetőnk Bosznia és Hercegovina országos főabbija, Lévy Mór dr., az előző fejezetben többször említett *Die Sephardim in Bosnien* című munka szerzője volt. Fiatal ember, ki nemrég szerezte meg a rabbiképesítőt a bécsi Lehranstalton, és kit – szépen vagyunk mi magyar zsidók! – rövidesen ex offo fognak meghívni a szarajevói száborba, hogy a bosnyák törvényhozásban a felekezetet képviselje.

Szarajevói fiú, tiszta szefard, vagy ahogy ott mondják: Szamehtet, azaz szefardi tahór, vagyis, ahogy már mondtam: tiszta szefardi. (Kóhén és Lévi is ezek változatai, a nevek, melyek a spanyol zsidók közt csakúgy megvannak, mint köztünk askenázok között. Kóhén is, Lévi

is több mint 3000 éves nemességre vall. Nem is teszik le odaát, csak nálunk nem becsülik meg, hanem fölcserélik Kováccsal, Kardossal, Kunosival, Lévaival, Lenkeivel és más nevekkel, amit annak tudok be, hogy az illetők nem sejtik, milyen nemesi levelet dobnak el maguktól, mikor névről mondanak le, mely arról tesz tanúbizonyságot, hogy direkte Árontól, az első főpaptól, Mózes tanítónk testvérétől származnak, illetve [ez a Lévikre vonatkozik] atától a törzstől, mely az emberek legdicsebbjét, Mózeszt adta a világnak. Ilyen nevet nem volna szabad fölcserélni még nemesi névvel sem.) Édesatyja korán elhalt, mire nagyatyja vállalta magára neveltetését, fogadalmat tévén, hogy a kitűnően tanuló gyermeket Isten és a Tóra szolgálatának szenteli. Szent ajánlását az érdeemes nagyapa be is tartotta.

Velünk volt még a híres Rabbi Abinun fia, ki amellet, hogy folyékonyan beszél héberül, kitűnő fotográfus is. Magával hozta apparátusát, mellyel az itt leadott fölvételeket készítette. Édesatyja, ki nagy kabalista hírében állott, és ki egy ízben abban a szerencsében részesült, hogy felséges királyunkat közvetlen közelből a hosszú élet benedikciójával áldhatta meg (ez 15 évvel ezelőtt történt), haló porában olyan tiszteletben részesül, minőt eddig zsidók között nem is tapasztaltam. Síremléke oldalából ugyanis kéz emelkedik ki, melyet a temetőben megforduló jámborok és különösen Rabbi Abinun hajdani hívei áhítattal csókolnak. Mert Rabbi Abinun, mondják a nagy hívők, halála után is csodatevő. Lévi dr.-on és Abinunon kívül ott voltak még: nőm és én.

A temetőt, ahol a szarajevói spanyol zsidók több mint 300 esztendő óta teszik sírba halottaikat, a hegy felső részén nyitották meg, jöttek azután mind lejjebb a széles hegyháton, úgyhogy a legrégebb sírok legmagasabban, a legújabbak meg legmélyebben vannak elhelyezve; hozzá kell azonban tennem, hogy az a „legmélyebb” is még jó magasan van.

Egészen fenn teljesen megfeketedett, néhány hatalmas kőtömböt látni, melyeken írást keresni csak a kutatónak jut eszébe. Lévy dr. keresett. És talált is. Ujjamat fogta, és úgy vezette a kő vágásain, és csakugyan igaza volt: a betűk, melyeket nem láttam, de ujjaimmal megéreztem, ezt a sort adják:

Macevet ha-cadik Sámuel Baruh.

(Síremléke Sámuel Baruhnak, a jámbornak.)

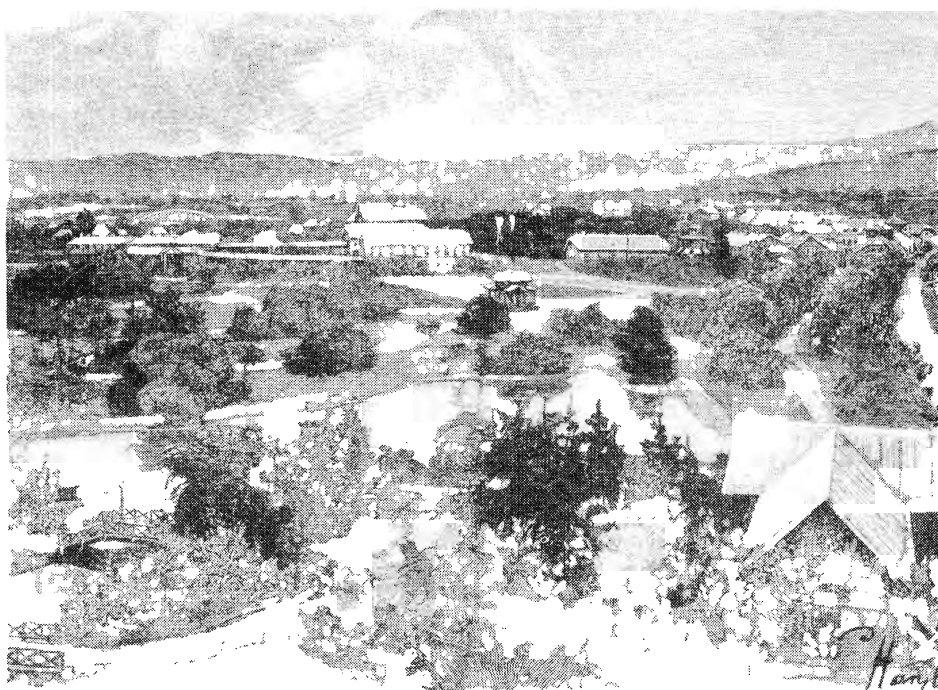
Sámuel Baruh volt az első szarajevói rabbi, kiről a lokális irodalom tud (működött vagy 280 évvel ezelőtt). Sírkövét ma ifjú utóda találta meg. Órákig ült a kő mel-

lett, beszélte nekem, míg a fölírást megállapította, merthogy a kövön írás van, akármilyen elmosódott is, azt némi megerőltetéssel látni is lehet.

Akadunk, lefelé menve, sok ilyen megfeketedett és formátlan sziklatömbre, de mert felületükön voltak az episztáfíák, csaknem tökéletesen elmosódtak. Írást csak ott olvashatni, ahol a sírkő oldalán helyezték el azt.

Nálunk nem is lehet másképp, mert a kő felületén nem is lehet elhelyezni az írást. Csak-hogy más formájúak ott a kövek.

A síremlékek roppant sziklatömbök, melyeket a középben kettéfűrészeltek. (Sírköveket, minőket nálunk alkalmaznak, húszat is szolgáltatna egy-egy ottani nagyobb emlék.) A kő hátsó része szabad mezőn elhelyezett kunyhóféle benyomását teszi, melyben a kerülő eső és szélvihar elől szokott menedéket keresni. A földből kiemelkedő rögtönzött beduinsátornak látszik, melynek elől a bejárása, csak-hogy az ajtó helyét a sírfölírás foglalja el. Így történik ez vagy 100 esztendő óta. Előbb, mint már em-

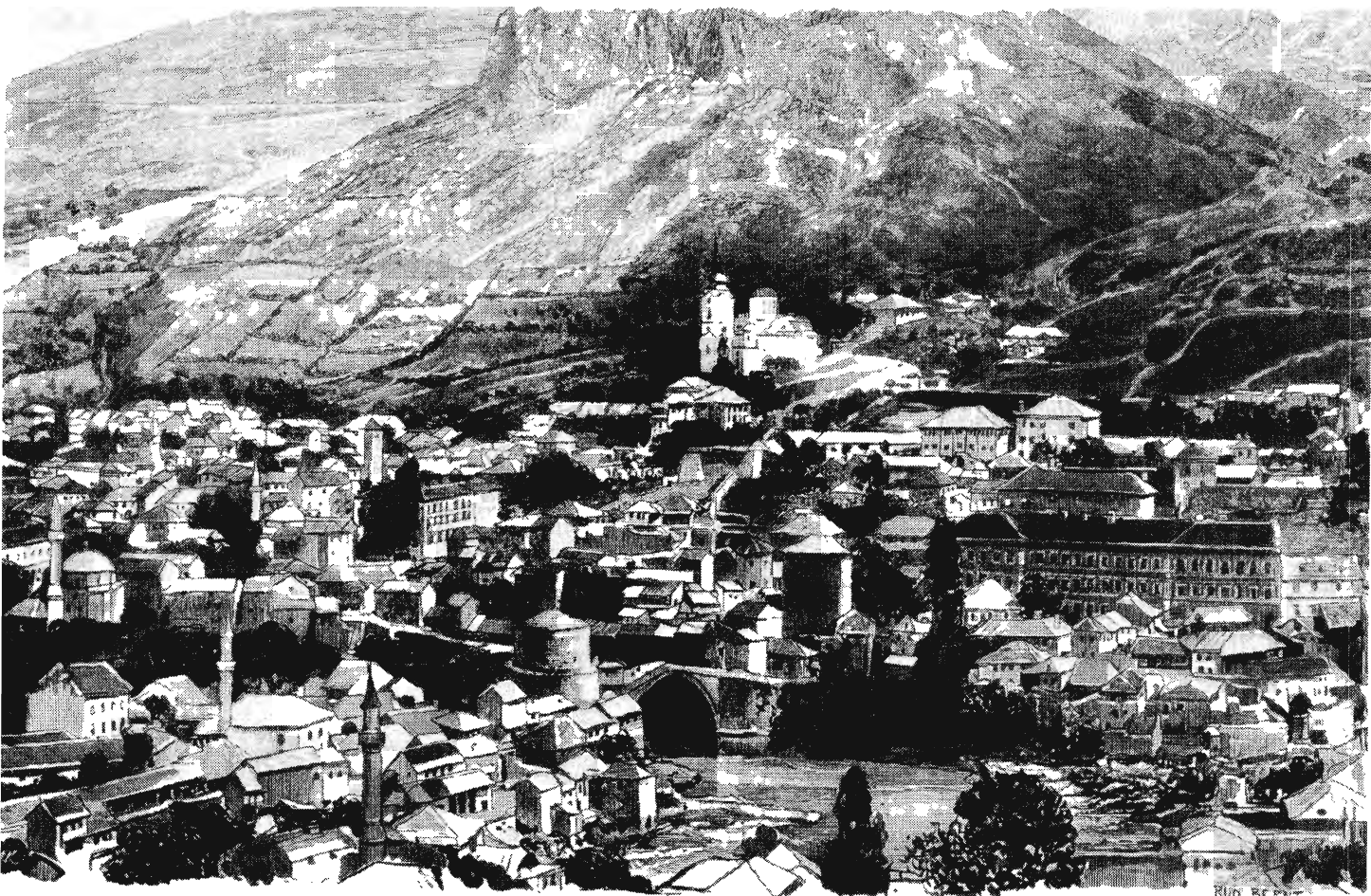
Ilidze fürdő

lítetttem, a fölírást a tömb (nem is tudom elképzelni, miként szállították oda azokat a kőóriásokat, ha csak ott helyben magából a hegyből nem vágták ki, aminek azonban nem látszik nyoma) felületére vésték.

Ilyen kőtömböket, kisebbeket, nagyobbakat, ezrével láthatni e szomorú mezőn, mely szabadon néz a városra, mert a temető minden oldalról szabad, mert a temetőnek kerítése nincs. Nem is volt soha.

Eszembe jut, hogy Jeruzsálemben sincsenek bekerítve a temetők. A keleti emberek, úgy látszik, bíznak felebarátaik kegyeletében, nem tartanak a temetők devasztaltásától.

Lévy dr. tudomása szerint annak, hogy a temetőket nem kerítik be, kabalisztikus oka van. Temetőhelyen, melyet fal vesz körül, így tartják a kabalisták, a démonok inkább ütnek tanyát. Amit én el is hiszek, csak-hogy a démonok alatt mérges kígyókat és más kártékony állatokat értek, melyek a fal tövében vagy magában a falban fészkelnek, és amelyek élők-

Mosztár

ben és holtakban egyaránt tehetnek kárt.

Tudnék különben – ha szükség volna ilyenre, de nincs szükség, mert magán a tényen nem változtat – én is okot arra, hogy a legtöbb keleti zsidók között miért nincs kerítése a temetőnek. Sőt tudnék két okot is. Az egyik az lehet, hogy azt akarják, hogy az ember, ha temető mellett elmegy, lássa is a temetőt. Hadd hasson a lelkére, hadd törje meg gőgjét, hadd emlékeztesse mulandóságára. Ami az élőknek jó. Hadd mondjon ezenkívül imát a halottak lelkéért, ami meg, írásaink szerint, azoknak jó. E magasabb etikai okon kívül tudnék csúnya anyagi okot is. A temető bekerítése nagyon drága pietás. A pesti Hevra Kadisának pl. negyedmillió koronájába került nagy temetőjének bekerítő fala. Ha a kerítést mármost nem kényszerítő okok követelik (mint pl. a hajdani Prágában, a hajdani majnai Frankfurtban, vagy a hajdani Wormsban, ahol a zsidók temetkezési helyeit többször devastálták), akkor inkább tudnak okot arra, hogy a temetőt tulajdonképpen miért is nem szabad bekeríteni. Holott soha senki nem tiltotta el a bekerítést.

Megjegyzem, hogy a mohamedán temetők is szabadok, csak a városban kerítik be azokat – ha ugyan bekerítik.

Régi időkből való híres rabbik sírjaira (az egy Sámuel Baruhon kívül, kiről különben vajmi keveset tudunk) nem akadtunk. A nagy hírnévű Cevi Askenazi, ki Budáról menekült Szarajevóba, igaz, ebben a városban működött, de nem itt halt meg. Más híresebb rabbik a régebbi időben csakúgy, mint az újabb korban, Jeruzsálembe mentek meghalni.

Meg akarom még említeni, hogy ha nem is direkte, de volt némi katonai fedezetünk is. A Zlatištén, azaz a hegyen, melyen a temető elterül, katonai gyakorlatot tartottak. A katonák jó messzire voltak tőlünk, mert a Zlatište háta nagy terület, de láttak bennünket, és különösen látták a gépet, melyet Abinun magával hozott, sőt látták, hogy fotografálunk. Néhány katona, mintha csak véletlenül történnék, jó közelre jött hozzánk, megfigyelték (de úgy tettek, mintha mást figyelnének), mit mívelünk. Mikor aztán meggyőződtek, hogy ártatlan sírkövekre irányítja masináját a derék Abinunk,

otthagytak bennünket. A fiatal főrabbira a katonák közül valaki rá is ismerhetett, vagy a fiakerestől, ki a hegy tövéén fogatával várt, tudhatták meg kilétét, mert a megfigyelés hirtelen megszakadt. A zsidó papban a hadsereg, úgy látszik, föltétlenül megbízik.

Három óráig (reggeli 7 órától délelőtt 10 óráig) tartott temetői látogatásunk. Nekem szerencsém volt, hogy éppen akkor kerestem föl a sírokat, különben nem is láhattam volna azokat. Verőfényes gyönyörű nap volt, mely visszatérésünk után csúnya, havazással vegyes esőzéssé vált, mely az egész idő alatt tartott, míg csak Szarajevóban voltam.

Pedig nagy kár lett volna azt a temetőt nem látni, és veszítenek önök is, atyámfiái, kik Szarajevóban járnak, de azt a temetőt meg nem nézik. Mert tudom, hogy meg nem nézik. Holott az a temető, valóban mondom, Szarajevó legmegkapóbb látványossága.

A mecsetben

A mohamedánok szombatján csak késő dél után jutottam hozzá, hogy az egész muzulmán világon híres gházi Husrev bég nevét viselő szarajevói mecsetet, vagy ahogy közönségesen mondják: a dzsámia begevíát felkeressem. (Dzsámia annyi, mint gyülekezés. Ebben az elnevezésben a mohamedán templom tökéletesen egyezik a zsidó templommal, melynek héber neve: béth ha-keneszet, azaz a gyülekezés háza. Ezt fejezi ki különben a görög sinagógé [zsinagóga] elnevezés is.)

Az istentisztelet épp olyan egyszerű, mint megkapó. A hívek, miután a szebilben (templom udvarán álló pompás kút) megmosták kezüket, a jámborabbak lábukat is (akárcsak a hajdani zsidó szentély udvarán a kohaniták, mielőtt megkezdték szolgálatukat) – a csodaszép festésű, de teljesen üres templomban, kincseket érő szőnyegeken sorba állnak (de mindig a kibla, azaz ama pont felé fordulva, me-

lyen a mekkai szentélyt sejtik; kiblát a falban lévő gömbölyű mélyedés jelzi, mely az imám előimádkozó helye) – mire majd térdepelve, majd arcukkal a földet érintve, hangosan és nagy áhítattal mondják el a fohászt, melyet az imám előttük elrecitál.

Az ima nem tartalmaz mást, mint az Isten magasztalását, leginkább zsoltárokat vagy koránverseket. Százszor is hívják Alláht, akárcsak mi az egyetlen és örökkévaló Istent; természetes, hogy prófétájukról, Mahomedről sem feledkeznek meg. De az a próféta: ember, akárcsak Mózes. Minthogy Mahomed hívei is csakúgy vallják, mint mi, hogy az egy igaz Istenen kívül nincs Isten. Említik még Omárt, Abu-Bekrt, Othmant és vallásuk más nagy alakjait, ahogy említjük mi Ábrahámot, Dávidot, Elijáhut, akik nekik is szentjeik – de nem tulajdonítanak nekik, miként mi sem tesszük, isteni tulajdonságokat.

A boszniai mohamedánok áhíthatoskodása (így van ez különben a török mohamedánok közt is, sőt az összes mohamedánok között, kik Arabián, Egyiptomon, Szírián és egyáltalában oly országokon kívül élnek, melyekben a köznyelv nem az arab) – abban is hasonlít a mi istentiszteletünkhöz, hogy nem azon a nyelven folyik, melyet a hívek az életben használnak. A mohamedánok templomi nyelve az arab, amely nyelven íródott a mohamedán biblia: a Korán, és amely nyelven beszélt a mohamedán vallásalapító, Mohamed, és beszéltek első terjesztői és hadvezérei, első írói és törvénytárgyozói. Boszniában és Hercegovinában kevesen vannak, kik értik az Izlam szent nyelvét, sokkal kevesebben, mint zsidók, kik tudnak héberül – áhíthatuk mégis megragadó. Olyan odaadással, olyan abszolút elkülönüléssel mindentől, ami világi, csak legjámborabbjaink imádkoznak. Rabbáról, a talmud e nagy alakjáról jegyezték föl, hogy mialatt imádkozott (a mezőn történt), mérges kígyó tekerődött a lábára, de ő azért áhíthatoskodását meg nem szakí-

totta, sőt a kígyót tán észre sem vette – mert csak a lelke élt, és ez az Istennél járt. Azt hiszem, hogy a dzsámiában imádkozó bosnyákok között is akadnak, kik így tudnak imádkozni.

De azért van különbség. Már tudniillik bosnyák és zsidó hithűség között. Ezt mutatja a történelem és leginkább Szarajevóban, ahol azt a gyönyörű szép dzsámiát láttam, és a dzsámiában az olyan nagy áhítattal fohászoló boszniaiakat.

Mert milyen zsidók azok a szarajevói zsidók? Spanyol zsidók. Hogy kerültek Boszniába? Úgy, hogy elődeik Spanyolországban inkább otthagyták ezeréves hazájukat, melyet hogy milyen nagyon szerettek, bizonyítják utódaik, kik 430 esztendő után is „spanyolok” még – otthagyták tehát azt a valósággal imádott hazájukat, és nekimentek a sötét bizonytalanságnak, mely kétharmad részüket nyelte el, csakhogy hitüktől ne kelljen megválniok.

Most térjünk a másik fél hithűségére.

Hogy kerültek azok a mohamedánok Boszniába? Hogy kerültek? Hisz szláv nevűek és szláv nyelvűek.

Felelet: ezek a mohamedánok tulajdonképpen nem kerültek Boszniába, hanem már akkor évszázadok óta ott éltek, de nem mint mohamedánok, hanem mint keresztények. De jöttek a győzedelmes törökök és a keresztényekre rossz napok virradtak, mire kapták magukat a mai bosnyák mohamedánok keresztény elődei, és rendre az új uralkodó vallásra tértek, mert úgy érezték, hogy csak mint urak élhetnek, ha mindjárt mint muzulmánok is.

Van tehát különbség hithűség és hithűség között.

Csakhogy én nem azért jöttem Szarajevóba, hogy fölfedezzem olvasóim számára a bosnyák mohamedánokat! – Hadd térjek azért vissza oda, ahonnan kiindultam: a mohamedán szombat késő délutánján juthattam tehát csak hozzá, hogy a híres dzsámia hegóviát meglátogas-

sam, minélfogva csaknem este volt már, mikor búcsúztam tőle, és jó Márton Farkas bátyámmal, hűséges szarajevói olvasómmal, ki csaknem mindenhova elkísért, míg a bosnyákok rezidenciájában tartózkodtam, az utcára léptem, ahol csak akkor vettem észre, hogy (a cég után ítéelve) a zsidó tulajdonosok boltjai mind zárva vannak, ami arra a csodálkozó fölkiáltásra késztetett, hogy: Nini! A zsidóknak a mohamedánok nyugalma napját is be kell tartaniok?

A Sálómok háborúja

Mire felviágosított Márton bátyám:

– Nem a mohamedánok nyugalomnapját tartják be – szólt –, hanem a magukét. Hisz szombat lesz. Itt a péntek este.

– S ilyenkor az összes zsidók becsukják boltjukat?

– A spanyol zsidók.

– Mindannyian?

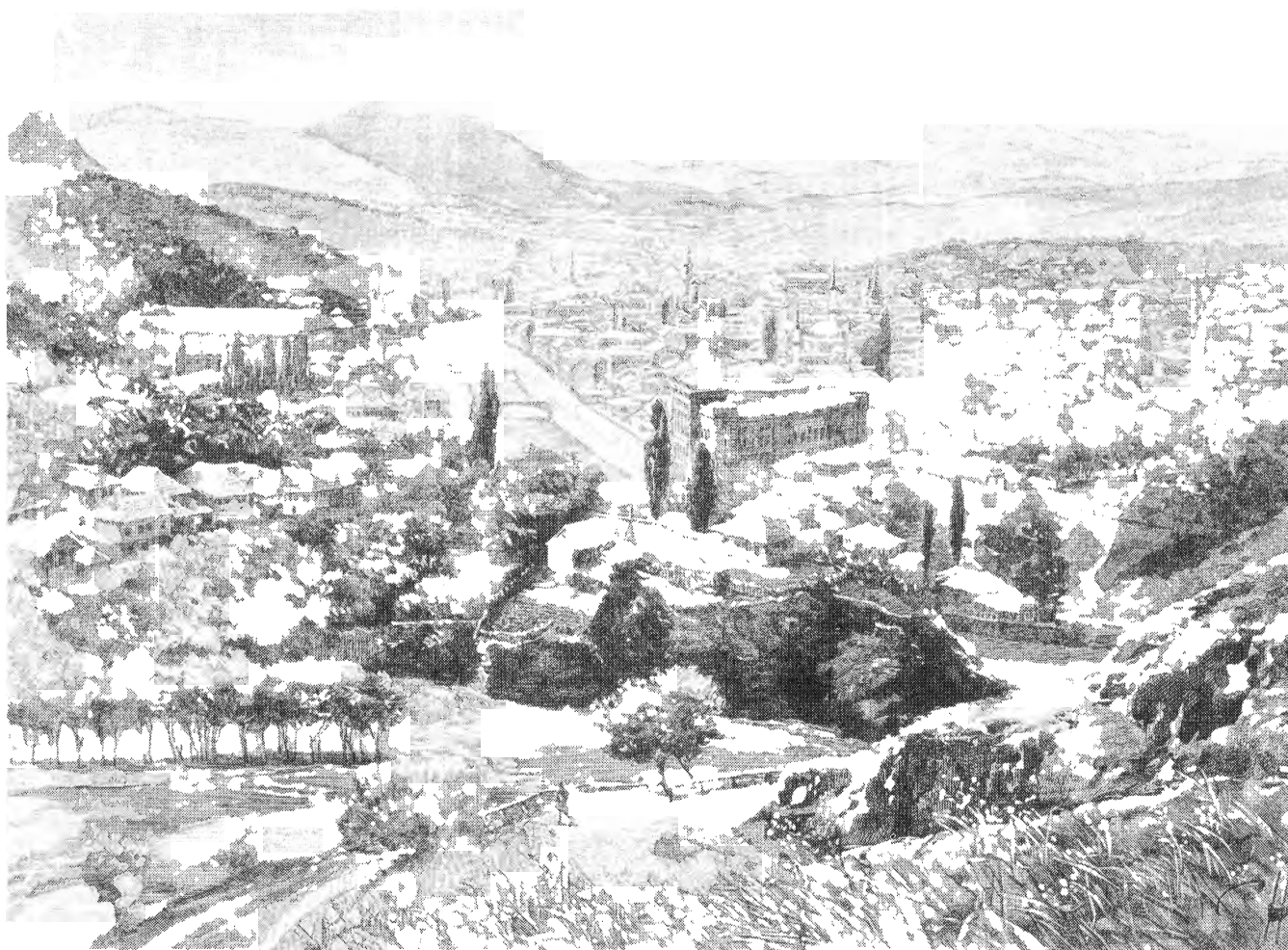
– Csaknem mindannyian. Sálóm például nem zárja be a bankházát.

Ki az a Sálóm? Ember természetesen, aki nem törődik a hitközséggel és a zsidósággal. Mert az mégiscsak különös, hogy az összes spanyol zsidó kereskedők megszentelik a szombatot, egyedül csak ő kereskedik. Nyomasztó szegénység nem lehet ennek oka, mert hisz, mint mondotta Márton bátyám: ennek a Sálómnak bankháza van. Bizonyos tehát, hogy azért teszi, mert a zsidóság nem hat rá többé, mert a zsidóságtól távol tartja magát. Ne csodálkozzék, bátyám, hogy a dolog annyira izgat. Mert egész más megítélés alá esnék Sálóm uram eljárása olyan zsidóság közepette, ahol a többi is negligálja a szombatot. De egyetlenegy szombatszegő annyi szombattartó között – kihívja a legélesebb kritikát.

– Hátha még tudná – szólt kísérőm –, hogy ez a Sálóm a spanyol hitközség elnöke!

Itt igazán eláll a szavam. Csakhogy fölháborodásom, most már inkább a spanyol zsidó hit-

Szarajevó

község ellen fordul. Éppen ezt az embert kellett rós-ha-káhnak választani? Az egész hitközség egyetlen szombatszegőjét?

Márton bácsi erre csak azt felelte, hogy Sálóm többszörös milliomos.

– Sonst nichts? – kérdezém.

– De igen – szólta Márton bácsi. – A rós-ha-káhálsághoz a másik Sálóm miatt ragaszkodik annyira.

– Hát a másik Sálómra nézve olyan fontos, hogy ez a Sálóm rós-ha-káhnál legyen?

– Ellenkezőleg – szólott az én magyarázóm fölvilágosítása, mire kezdtem alaposan belezavarod-

ni a dologba; nem is firtattam tovább, hanem elmondattam magamnak az esetet hivatalos helyen.

Rémregénynek való téma. Ideje, hogy tudomást szerezzenek róla bosnyák határon túl is.

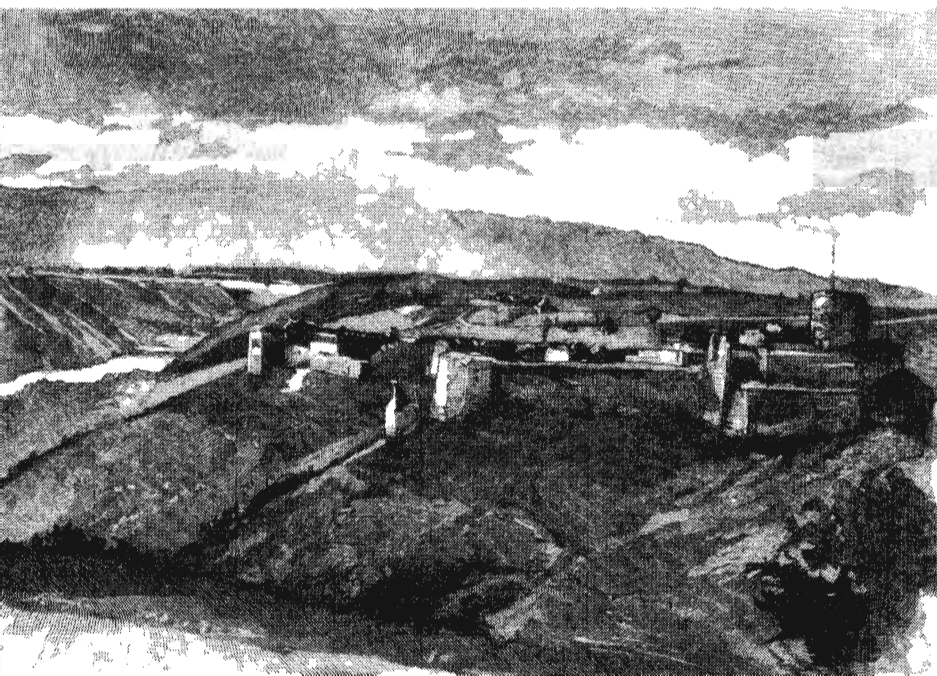
Él Sarajevóban két Sálóm. (Többen vannak a Sálómok, de esetükben ez a kettő szerepel.) Unokatestvérek. Két Sálóm fivérnek a gyermekei. Apáik nem voltak olyan roppant milliomosok, de voltak istenfélő, sok jót tevő, jámbor spanyol zsidók, amiért mind a kettőt abban a megtiszteltetésben részesítették, hogy természetesen föl váltva, megválasztották őket hitközségi elnököknek. Hogy megtértek őse-

ikhez, fiaik maradtak itt helyettük. Az egyiknek fia: J. M. (Jósua Mózes) Sálóm, a másiknak fia, Á. D. (Ábrahám Dániel) Sálóm. Rós-ha-káhálnak, de akkor még szombattartó volt, Jósua Mózeszt választották.

Jósua Mózes és Ábrahám Dániel ezenközben valami miatt pörbe keveredtek egymással. Megtörtént ezenközben az is, hogy a hitközség adókat emelt, és mert ennek az éppenséggel nem kedves akciónak az élén megint csak Jósua Mózes állott, Ábrahám Dániel azt hitte (lehet, hogy igaza is volt), hogy hitközségi adóját aránytalanul magasra emelték. – Nem fizetek – jelentette ki elszántan. – Az a ..... (itt természetesen csúnya szót mondott) ne emelgesen nekem adókat. Füttyülök rá. Nem fizetek. – Jósua Mózes Sálóm nem szólt egy szót sem, hanem foglaltatott kedves rokonánál. De mert Ábrahám Dániel tovább is azt hajtogatta, hogy füttyül rokonára, emez minden teketória nélkül ellicitáltatta a nyakas adóalany lovait és hintáját. Ábrahám Dániel elkeseredése nem ismert határt, annyira nem ismert határt, hogy midőn felesége, szintén Sálóm-ivadék, azt kottyantotta ki egyszer, hogy Jósua Mózesnek tulajdonképpen igaza van, válópört indított ellene. Sőt el is vált tőle. Még mindig növekedő haragjában ennél is tovább ment. Megvált spanyol voltától (ami rengeteg nehézség-

gel járt), és belépett tagul az askenáz hitközségbe. De ez, úgy látszik, nem volt ínyére, már azért sem, mert a spanyolok sehogy sem tudtak beleegyezni a hatóságok döntésébe, és Második Sálómot (hogy ne mondjuk mindig Ábrahám Dánielnek) brahiummal akarták visszavitetni a spanyol zsidó hitközség kebelébe, ami valószínűleg meg is történt volna. (Bosznia-ban ugyanis csak felekezettől felekezettbe szabad átlépni, de nem hitközségből hitközségbe, II. Sálóm mégis cserélhetett hitközséget, mint-hogy a hatóságoknak úgy adták be a dolgot, hogy két felekezetről van szó. A tévedést természetesen csakhamar kiderítették, és Ábrahám Dánielnek vissza kellett volna térnie Jósua Mózes rós-ha-káháll szárnyai alá.) Csakhogy ő ennek idejekorán elejét vette. Fölöszlatta háztartását, és elköltözött Bécsbe, onnan meg Triestbe. De nem bírta soká idegenben, távol kedves rokonától. Visszatért. „Véletlenül” éppen akkor, mikor a drága cousint újból rós-ha-káhállá kellett volna választani. Ábrahám Dániel megfeledezett erre kilépéséről, belépéséről, megfeledezett mindenről, és föllépett ellenjelöltnek. Az elmondottak után ugye nem várják tőlem, hogy arról is referáljak, milyen volt az a választás. Elég konstataálnom, hogy két hatalmas párt állott szemben egymással. I. Sálóm mellett, mint mondják, a nép viaskodott, míg II. Sálómért,

Ostrozac várrom

mint szintén mondják, az intelligensek verekedtek. Ki győzött, az mindegy, fontos inkább az, hogy ma, illetve már jó idő óta minden hitközségi ügy vagy az egyik, vagy a másik Sálóm szerint intéződik el. Mert minden hitközségi kérdés a Sálómok hatalmi kérdése, és vannak, tán sokan vannak, kik ennek nagyon örvendeznek. (Tán nálunk is vannak községek, melyekben akadnának hívek,

kik ilyen versenyért éppenséggel nem haragudnának.) Hasznára válik-e a hitközségnek, nemesíti-e a hívek erkölceit, az más kérdés, melybe nem szólok bele, mert hisz nem vagyok szarajevói.

Hadd térjek azért itt is vissza a kiindulópontra: amint péntek este lámpagyújtásnak jó el az ő ideje, bezáródik 600 bolt, melyek tulajdonosai és alkalmazottjai szombat-menyaszony méltó fogadtatására sietnek.

Különös szokás

Mondom Márton bátyámnak: Maguk közt is bezárulnak ilyenkor a boltok? („Maguk közt” alatt az askenázokat kell érteni, vagyis az okkupáció óta Szarajevóba költözött magyar és osztrák zsidókból alakult hitközség tagjait.) Márton bácsi gondolkodott, mire a régi anekdotát variálván, azt kérdezte: okvetetlenül szükséges-e, hogy azok a boltok szarajevóiak legyenek? Mert ő bizony-bizony egyetlen osztrák-magyar zsidó boltot sem tud, melyben szombaton ne árulnának. Ez már bántott. Mert ha akad a vallások közt boltos, ki a szombatot megszege, miért ne akadjon a vallásban gyöngék között is valaki, ki a szombatot megszenteli? A dolog sajátságos érzést váltott ki belőlem. Akármilyen különösnek lássék, de úgy éreztem, mintha személyes sértést követek volna el ellenem. A bántódás különben már előző este kezdődött, mikor a gyönyörű szép osztrák-magyar zsidó templomban nem találtam minjant, míg 24 órával előbb az imádkozók százait láttam a spanyol zsinagógában. A megbántottság érzése oly erősen dolgozott bennem, hogy szándékom ellenére a péntek esteli isteniszteleket nem az aksenáz zsinagógában néztem végig, hanem elmentem újból a nagy spanyol zsinagógába. De örvendtem is azután ennek a programváltoztatásnak. Mert tapasztaltam valamit, aminek azelőtt hírét sem hallottam soha.

Az előző számban leírtam ezt a templomot. Kivilágítva, száz meg száz menyaszonyt váró, ih-

letett, boldog arc ragyogása mellett (hova is tűntek a hétköznapi gondok?) természetesen még sokkal szebb az Úrnak eme szép háza, csakhogy nem ez volt az a különös dolog, ami figyelmemet azon a péntek estén annyira leszögezte.

Az első emeleti karzat északi és déli oldalát erős zsinór kötötte össze, melyen – tán el sem hiszik olvasóim – ruha himbálódzott. Szépen összecsomagolt, tán száz teljes öltöny is, és minden öltöny mellett egy-egy pár új cipő. Majdhogy a szememet ki nem néztem, de magyarázatot egyhamar nem kaptam. Akihez ilyenért fordultam, az sem héberül, sem németül nem tudott, én meg nem tudok spanyolul, és nem tudok bosnyákul. Egy másik ember, ki szintén nem tudta magát velem megértetni, megértette azt a kérdésemet, hogy: mi mikem mévin lesónénu ha-kedósa? (ki érti köztetek szent nyelvünket), és a fejét imaköpenybe burkolt öregebb úrhoz vezetett a templom első padosrában. (Péntek este, esteli istenisztelek alkalmából egyáltalában [kivéven kol nidre estét és tisea-b'-av böjtnapjának kimenetelét] nem öltik magukra nálunk a hívek a taliszt. Ott sem teszi mindenki, hanem csupán csak az elismert írástudók. Lehetek vagy nyolcan, kiknek talisz volt a fejükön. Nem úgy, mint nálunk, az egész testen, hanem csupán csak a fejen.)

Akihez vezettek, Jósua Sálóm volt (össze nem tévesztendő Jósua Mózes Sálómmal, a hitközség világi fejével, kiről az előző fejezetben volt szó), a szarajevói spanyol zsidók elismert első tudósa. Fizetett állása a hitközségben – minthogy gazdag ember – nincsen, de mégis ő az első zsidó teológiai tekintély Szarajevóban. (Az új főrabbi, kit csak most választottak, még nagyon fiatal, nagyon világias, ezenkívül máshol is előfordul, hogy az öregebb haham nagyobb tekintélynek örvend, mint a fiatalabb haham-basi (hivatalosan is elismert főrabbi). Megemlítem itt, hogy felséges urunk is, midőn arról volt szó, hogy egy spanyol zsidó nagyságot kitüntessen, Rabbi Jósua Sálómnak ado-

mányozta a Ferenc József-rendet. Ez már azóta történt, hogy Szarajevóból visszatértem.)

Ezek a hahamok meglehetősen gögös bácsik. Grandezzájukkal távol tartják maguktól az idegent, különösen az askenázt, kit másodosztályú hittestvérnek tekintenek. Ha héber beszéddel közeledel hozzá, még nem törted meg a hidegségét. Héber beszédedet afféle zsargonnak tekinti, melyet különben meg sem ért, miként te sem érted meg az ő héber beszédét. De olvad a jég, és rögtön baráttal állsz szemben, ha az ő kiejtésén (megjegyzem: az egyedüli helyes) beszélsz vele héberül. Sokszor tapasztaltam én ezt, és így történt a szarajevói spanyol főtemplomban is ama péntek estén.

A spanyol zsidók nem diskurálnak olyan kedélyesen és otthonosan a templomban, ahogy ez nálunk szokás; nem teszik különösen az írástudó hahamok, de azért csakhamar megkaptam a fölvilágosítást Rabbi Jósua Sálómtól, ki németül sehogy sem tud, de nagyszerűen beszél héberül, hogy a különös ruhakiállítás mit jelent. Pészah előtti hetekben ruháralót gyűjtenek a szegény gyermekek számára. Az öltönyöket és a lábravalókat mérték után elkészítetik, de mielőtt szétosztanak, az előtte való szombatot kiállítják a templomokban, hogy lássák a hívek, és örvendjenek tettüknek. E szombat neve: a fölruházás szombatja, melynek külön liturgiája is van – „Ehhez magam is hozzájárultam – beszélte el a haham. – Írtam egy verses imát, melyet a kántor elő fog adni, és miként itt, elrecitálják imámat a többi spanyol templomokban is. Mert azokban is vannak kiakasztott öltönyök.” (Erről meg is győződtem. A nagy templom udvarán ugyanis van még egy templom, ide is ellátogattam azon az estén, és csakugyan ott is volt egy zsinóron ruha.)

Érdekes szokás, de utánzásra méltó-e, az más kérdés. Ennekem például sokkal jobban tetszik a mi hitközségünk eljárása a ruhakiosztás körül. Kiosztanak itt a szegény gyermekek között vagy 15 000 korona értékű ruhát, és még csak

nem is szólnak róla senkinek sem, nehogy valakire, kicsinyre vagy nagyra, szülőre vagy gyermekre rápirítsanak. A jótevésben nincs is párja a mi budapesti zsidóságunknak. A mi hitközségünknek, a mi szentegyletünknek, a mi nőegyletünknek, a mi kézmű- és földművelési egyletünknek nincsen párja a világon, még New Yorkban sem, ahol éppen hatszor olyan nagy a zsidók száma, mint minálunk, Budapesten.

[...]

Aktuális téma

A szerencsétlenség napjaiban a visszaemlékezés boldog időkre nem csökkenti, hanem még inkább gyarapítja a fájdalmat. Egy régi mesterünknek sok élettapasztalatra valló eme bölcs mondása igazságát tükrözteti vissza a levél, melyet ma Szarajevóból vettem, és amely válasz ama levélbeli kérdésemre, hogy mikor is volt az, hogy nagy királyunk félórát töltött a szarajevói magyarosztrák zsidó hitközség templomában? – Fájdalmas erre visszagondolni – szól a levél egyik passzusa. – Milyen derű a szívekben akkor, és milyen kétségbeesés ma! Milyen büszkék voltunk akkor, és mennyire szégyelljük magunkat ma!

Megemlékszik még a levélíró arról, amit vagy két hónap előtt ebben a sorozatban abból az alkalomból írtam, hogy a benyomásokról számoltam be, miket rám, hogy először léptem a két szerzett ország földjére, ennek lakossága tett.

Azt mondtam, hogy akik hajdan urai voltak az országnak, és a legtöbbet veszítettek: a mohamedánok, ma Bosznia és Hercegovina legmegbízhatóbb eleme; csak azokat nem lehet kielégíteni, akiket a Monarchia rabszolgaságból szabadított föl, és kiket állandóan dédelget: a szerbeket. Olybá tekintik a két tartományt, mintha az ő tulajdonuk volnának. Hogy tényleg azokká váljanak, ezt a Monarchia akadályozza meg, minélfogva gyűlölik a

Monarchiát. Sok baja lesz még a Monarchiának a szerb agitátorokkal Boszniában és Hercegovinában.

Hogy honnan tudtam én ezt, ki csak végigszaladtam a két országon? Hát önök odalenn nem tudták? Önök nem hallották a csattanós pofonokat, miket lelkes szerb tanulók tanáraik orcáira mértek, ha ezek izgatásaikért rend-

lelkűen megtűrnék a két országban a Monarchiát, holott az a föld az övék, és Ausztria-Magyarországot akkor dobják ki Boszniából és Hercegovinából, amikor nekik tetszik. Az örület járta köztük táncát, és önök nem vették észre.

Hol hallottak még olyat, hogy középiszkolai tanulók kormányozzanak országot? Hogy kik-

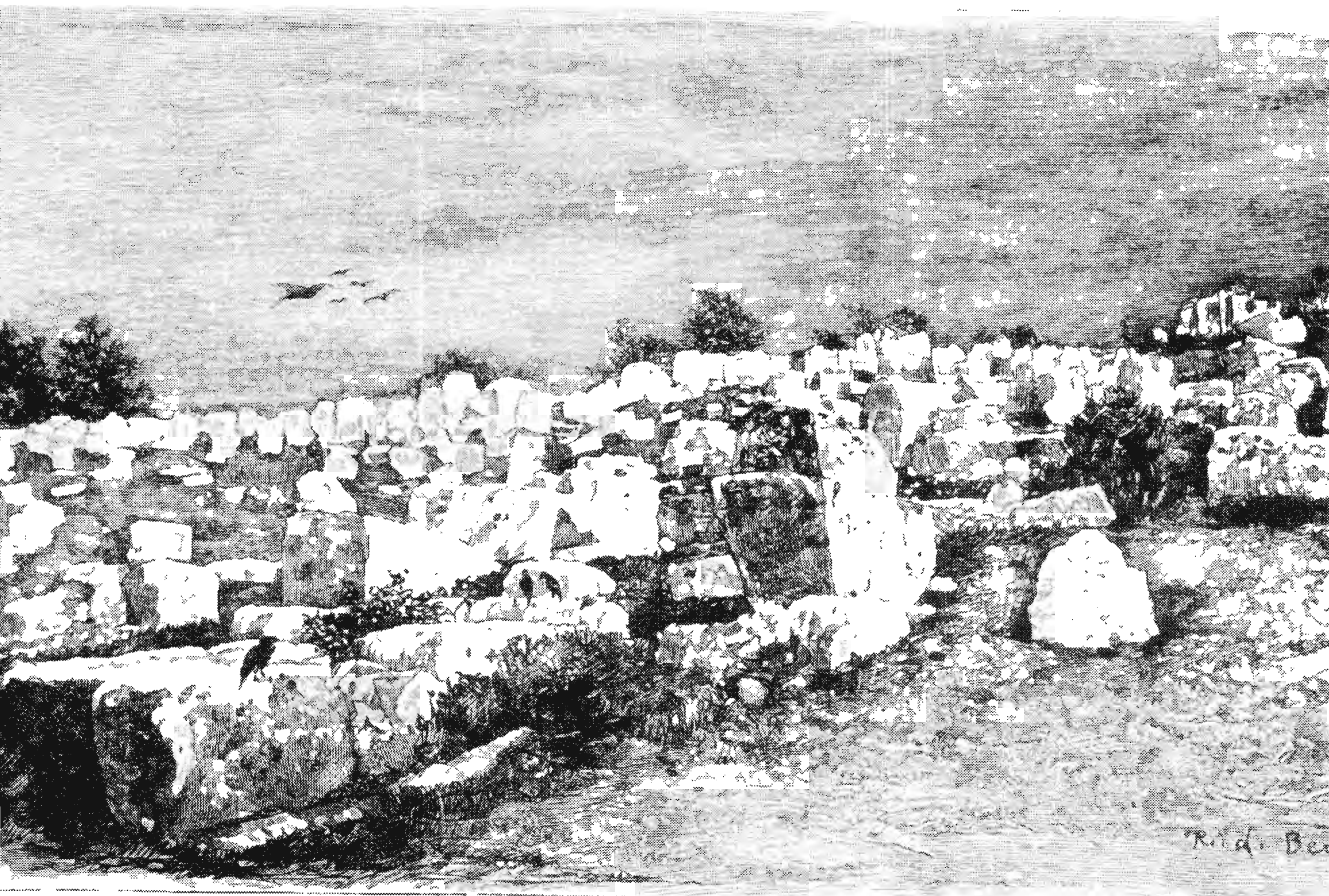

Romanija planina

re merték őket utasítani, és nem tudnak a bábkoszorúkról, mikkel ilyenkor a drága csemetéket hősöké avatták. Önök ezeket a dolgokat tán azért nem vették észre, mert már megszokták, nekem, ki a két országon csak végigszaladtam, nagyon is föltűntek. Azt írtam, hogy a szerbek úgy viselkednek, mintha nagy-

nek a bábjai voltak, a szülőket mi tette vakká; ennek a tárgyalása nem tartozik ide, csak az bizonyos, hogy a furcsa nevelési mód (az éretlen fiúk uralma), melyet esztendőnkön át túrtak, csakhogy a kedves szerbeknek ne rontsák el valahogyan a kedvüket, iszonytató gyümölcsöt érlelt meg. Gyászba borította a Mo-

Zsidó temető

narchiát, de a legnagyobb bajokat – és ez az egyetlen, ami rendjén van – magára a bosnyák szerbség fejére zúdította.

Négy esztendővel ezelőtt – akkor volt a nagy világosság Hercegovinában és Boszniában, akkor látogatta meg a két tartományt bölcs királyunk – egészen más volt a helyzet. A törökök készületlensége és a bolgárok kimerültsége még nem avatta hódító, hős nemzetté a szerbeket, kik azóta fejükbe vették, hogy egyesíteniük kell jogaruk (szerb jogar! Nem is olyan régen járom volt, melyet nem csupán csak a maguk erejéből törtek szét a hős szerbek) –, azt vették tehát a fejükbe, ahova sok más dolog is szállt, a véletlen szerencséje révén hódító hősként vált szerbek, hogy egyesíteniük kell jo-

garuk alatt minden szerbet, tehát a Boszniában és Hercegovinában élőket is, illetve nem is annyira a szerbeket, mint a földet, melyen azok élnek, tehát Boszniát és Hercegovinát is és – ha úgy fordul – Magyarországból is egy darabot, ahol szerbek vannak, ha nem is vágyódnak oly igen nagyon a Karagyorgyevicsek védő szárnyai alá. Ez bódította el a szerbeket ott-hon, Szerbiában, és őrzítette meg a szerbeket Boszniában és Hercegovinában, ahol a magyar Kállay halála után, a Monarchia szerencsétlenségére, az lett a rövidlátó kormányzati elv, hogy a szerbeknek pedig meg kell adni mindent. Négy évvel ezelőtt ezekről még mit sem tudtak, akkor boldog és megelégedett volt a két tartományban minden nemzetiség, és

boldogan és elégedetten fogadta az uralkodót, ki Boszniát és Hercegovinát fölszabadította, gazdaggá tette, kultúrával ajándékozta meg és a nagy Monarchiához kapcsolta.

Változott viszonyok

A magyar és osztrák zsidók azon a felejtetelen napon tettek szert respektusra ama szarajevói hittestvérek előtt, kik addig sehogy sem akarták őket recipiálni. Nekünk megvan az a hibánk, hogy lenézzük a lengyel zsidót, az autochton spanyol zsidó még egészen másképpen viselkedik a bevándorolt askená zsidóval szemben. Semmibe se veszi, levegőnek tekinti, akárcsak a hajdani arisztokraták a nyomorult népet. Úgy viselkednek, mintha ma is ők szállítanák a kultúrát Európának, és a zsidó tudománynak és irodalomnak ma is ők volnának az egyedüli igaz képviselői. Mártírnak tekintik magát ezenkívül minden spanyol zsidó, és a mártírokat az első hely illeti meg a felekezeten. Csakhogy ezek mind megfagyott álmok. A szellemi vezetést a tudományban csakúgy, mint a vallásos irodalomban, rég az askená zsidók vették át. A spanyol zsidók e tekintetben századok óta a múltból élnek, míg az askená zsidók állandóan alkotnak és mind nagyobbakat és szebbeket. Mestereivé lettek hajdani mestereiknek, kiken a kereskedelem terén is túltettek, minek következménye az, hogy az askénázok nagyobb súlyt tudtak biztosítani maguknak illető hazájukban, mint a spanyol zsidók a magukéban. Ehhez járult még, hogy a spanyol zsidók még ma is „spanyol zsidók”, és nem viszik előbbre semmivel sem a nemzetek kultúráját, melyek kebelében élnek, míg pl. a magyar, német, francia, olasz, dán s a többi askená zsidók ápolják, gazdagítják a magyar, német, francia, olasz, dán és a többi irodalmakat. Eggyé forrtak ezáltal az illető nemzetekkel, míg a spanyol zsidók idegeneknek

tekintik magukat még olyan országokban is, ahol századok óta élnek. Ami a mártíromságot illeti, ezt tőlük elvitatni nem lehet, miként nagy múltukra is tisztelettel kell hogy tekintsen minden zsidó, csakhogy nem szabad elfelejtenünk azt, hogy 1492 óta volt 1648 is. Chmelnickynek és vad hordáinak irtózatos zsidó mézszárlásai fölértek a Katolikus Ferdinánd és Izabella üldözéseivel, és az askená zsidók megállották helyüket. Az áldozatok tízezrei mellett hűtelenek alig akadtak, még annyi sem, ahány zsidó marannus támadt Spanyolországban.

Csakhogy a spanyol zsidót ilyenekkel meg nem győzzük, ahogy gróf Itzemplitznak is hiába magyarázzuk, hogy, mondjuk, Mommsen is rászolgál annyi tiszteletre, mint ő, ha nem tudja is kimutatni, hogy elődei végigverekedtek az összes keresztes hadjáratokat.

A spanyol zsidók lenézik tehát az askená zsidókat, lenézték természetesen Szarajevóban is, ahol az okkupáció előtt nem is élt askená zsidó, de éltek, több mint 300 esztendő óta, mégpedig mint rendezett hitközség, a spanyol zsidók. Lenézték, akármit míveltek, akár mennyire emelték a kereskedelmet és a jólétet, akár mennyire kezdték őket ezért becsülni mohamedánok és keresztények. A spanyol zsidók csak nem recipiálták őket, hisz még állandó templomuk sincs – mondogatták, hisz ezek olyanok, mint a beduinok.

Egyik legrégebbi magyar bevándorló, az érdemes Neuer József vezetése alatt megalakult azután a templomépítő bizottság. Tízen tízezer forintot raktak össze és biztosítottak maguknak mindenekelőtt telket. Míg a telken templomot emeltek, 15 esztendeig tartott. Mert csak 1902. év rós-hasono ünnepére avatták föl az Iljacska partján, a város egyik legszebb pontján, a mai magyar és osztrák zsidó hitközség gyönyörű szép zsinagógáját.

Dr. Rothkopf (osztrák) és dr. Fischer (magyar) elnöksége alatt épült föl a Ház, mely büszkesége a szarajevói askená zsidóknak,

kik csak 250-en vannak (családok), és mégis összehasonlíthatatlanul fényesebb templomot építettek, mint a tízszer oly nagy spanyol zsidó hitközség. Igaz, hogy emez csaknem 100 esztendővel ezelőtt és milyen viszonyok közt építette nagy templomát; igaz, hogy a spanyoloknak főtemplomokun kívül van még 3 templomuk és 5 imaházuk, és ezeken kívül sok olyan intézményük, miket az askenázok nélkülöznek: mindegy, a spanyol zsidók mégis irigyelni kezdték az askenáz zsidókat, és ez már nagy haladás; akiket irigyelünk, azt le nem nézzük.

Elkövetkezett azután a leírt nagy nap, mely az egész város minden lakója szemében emelte a magyar és osztrák zsidók tekintélyét. A spanyolok erre direkt félni kezdtek az askenázoktól, mire megtörtént az a nagy dolog, melyet néhány évvel előbb senki sem tartott lehetségesnek: a spanyolok följánlották az askenázoknak szövetségüket.

A szarajevói csoda

A Hagada nevezetű kis könyvecske, mely a széderest liturgiáját tartalmazza, Szarajevóban olyan formában van meg, hogy nem tudnak párjáról a világon. A nagyhírű Szarajevói Hagadáról van szó, melynek eredete épp olyan kevésbé bosnyák, mint azoké, akik hozták magukkal: a spanyol zsidóké. Sok száz év előtt készíthette, rajzoltathatta, festethette, írathatta fejedelmi vagyonú, bőkezű, műértő zsidó mecénás, minők lehettek a hajdani zsidó nagyvezírek és miniszterek: Haszdái ibn Saprul és Sámuel ibn Nagdila, kik magas állami állásuk mellett főjobbijaik voltak országaik zsidóságának, melynek költői és tudósai aranykort éltek a hatalmas védnökök szárnyai alatt. Ilyen spanyol zsidó családé lehetett hajdanában a mai Szarajevói Hagada, melyről – ami szintén csoda, mint maga a Hagada – éppen csak 20 esztendő óta tudnak. A boszniai országos múzeum akkor szerezte meg egy szarajevói spa-

nyol zsidó családtól, mely valószínű maga sem tudta, milyen kincset rejteget, mert értéke egyszerűen megbecsülhetetlen.

Felejthetetlen nagy tudósunk: Kaufmann Dávid dr., magyar rabbiképzőintézeti tanár és a nagy hírű Heinrich Dávid Müller és Julius v. Schlosser bécsi professzorok csak azután lettek rá figyelmesek, és adtak ki róla két hatalmas művet, mellyel a Szarajevói Hagadát egy csapással világhírűvé tették.

Tudtak azelőtt is gyönyörű képekkel és iniciálékkal díszített Hagadákról, így a Nürnbergi Nationalmuseum Hagadájáról, a párisi nagybibliotheka Hagadájáról, a British Museum Hagadájáról, az Earl of Crawford Hagadájáról Londonban, a báró Rothschild-féle Hagadáról Párisban és a már említett nagynevű Kaufmann Dávidunk Hagada-kéziratairól, festményeiről és rajzairól, melyek most a magyar tudományos akadémia tulajdona, amióta természetesen senki sem nézi meg azokat – csakhogy a Szarajevói Hagada mindezeknél híresebbé lett.

Néhány képet próbáltam bemutatni belőle, de csaknem megbántam, hogy tettem. Vajmi gyenge fogalmat szerezhetnek ezek révén az ékes iniciáléknak ma, sok száz év múlva is csodásan eleven színeiről és ezek művészi vegyülékéről, az ékítmények finomságáról és az alakok elevenességéről. Meg kellett elégednem, és meg kell elégednie, sajnos, az olvasónak is azzal, mit a fotográfus és clichéur nyújthatott, és mit az Egyenlőségnek erre nem való papirosán (nem vagyunk berendezve képekre) a nyomdász kihozhat.

A Szarajevói Hagadában a gyönyörű szövegíráson, a felséges szép színes iniciálékon (egyet ezek közül, a „Ho lachmo”-t – természetesen nagyon halványan – be is mutatunk) és a mi Hagadánkban meg nem lévő, csaknem ismeretlen pészahi liturgián kívül 62 képet találunk a bibliai történetből. A képek kezdődnek a teremtés jeleneteivel, és végződnek Mózes áldásával. Ezekből a képekből, természetesen kicsinyítve, hármat mutatunk be; két

kettős képet és egy egyszerűt.

Első dupla kép: a Horeb hegyén Jethró nyáját őrző, töprengő Mózes; és: Mózes és az egyiptomi bűvészek Fáraó előtt. (A bűvészek – chartumok – kígyókká változtatják botjaikat, mire Mózes botja is kígyóvá válik, és elnyeli a többi kígyókat.)

Második dupla-kép: Izraelt, melyet az egyiptomiak nem akarnak szabadon bocsátani, a csapások után kérve-kérik, menjenek már; és: Mózes intésére meghasad a tenger. Izrael háta mögött az egyiptomi sereg.

Harmadik kép: Mózes Szináj bérceén a törvénytáblákkal a karján, lábánál a lelkesedő Izrael.

Egy kis politika

Nem tudom, megvan-e még az Európa kávéháza (azóta ugyanis, amióta én Szarajevóban jártam – azt olvastam legalább az újságokban –, teljesen földúlták); és ha még megvan, találkozóhelye-e még most is a kis és nagy politikusoknak. Mikor én ott megfordultam, még az volt, és mondhatom, annyi politikussal egy csomóban még sehol sem találkoztam. Hogy én

Bibliai képek a Szarajevói Hagadából

kodtam megjegyezni, hogy úgy látszik, elment az eszük.

Atyámfiain nem szerbek, nem vágta le tehát a merész beszédért, hanem inkább azt kérdezték, hogy tulajdonképpen miért nem képzelhetőek ők, már ti. mint politikusok, eszükkel együtt? Azt feleltem, hogy ha nem csalódom, a zsidóknak kitűnő dolguk van Boszniában. Érthető, ha nacionalista a zsidó Oroszországban, Romániában, Galíciában és Bukoviná-

mit kerestem ott, ki nem vagyok sem kis, sem nagy politikus, erre a felelet az, hogy az Európa nevű kávéház része az Európa nevű szállónak (azt olvastam, hogy azóta ezt is földúlták), és én ebben a szállóban laktam. Laktam tehát egyrészt a kávéházban is.

Politikailag ott ütköztem össze, mégpedig nem is csupán csak egyszer és éppenséggel nem valami enyhén az én bosnyák hittestvéreimmel politikai hovatartozásuk miatt.

Emberektől, kik arra tartanak igényt, hogy komolyba vegyék őket, azt kellett hallanom – komolyan állították! –, hogy: ami pedig politikai meggyőződésüket illeti, nacionalista zsidók vagyunk. Mondtam már, hogy a politikához nem értek, különben tán más, kacskaringósabbat mondtam volna atyámfiainak erre a kijelentésükre, így azonban csak azt bátor-

ban, még azt is értem, ha Bécsben és Németországban is akadnak nacionalista zsidók, de Boszniában – ? Minden szabadság, minden jog, mi megvan a kereszténynek, ami megvan a muzulmánoknak, megvan nektek is, hát mit akartok még? Nem értem ezenkívül azt, hogy nagy részetek, mely Magyarországból került ide, miként lett itt nemzeti zsidóvá, mikor ott hon jó magyar volt?

Azt hittem, lesújtottam, megtérítettem, különösen a zsidó nacionalistákká vedlett magyar testvéreimet, mikor egy okos fejű, hirtelenszöke fiatal ügyvédjelölt: Neuer Lajos dr. fogas kérdést intézett hozzám, melyre, bizony mondom, nem egyhamar találtam meg a feleletet, sőt egyáltalában adós maradtam volna a felelettel, ha aznap délelőtt nem kerestem volna föl a magyar juliáni iskolát.

– Nem volna olyan szíves és megmondaná – hangzott Neuer dr. gunyoros kérdése –, hogy tulajdonképpen milyen patrióták is legyünk mi bosnyák zsidók? Itt lehet az ember szerb patrióta, ha görögkeleti ortodox; lehet horvát patrióta, ha római katolikus vallású; lehet mohamedán patrióta, ha igazhitű muzulmán, de milyen patrióta lehet a zsidó? Magyarországon jó hazafi lehet a római katolikus, a görög katolikus, a görögkeleti, az evangélikus, a református, az unitárius, a zsidó, de ez Boszniában ki van zárva. Itt a nemzetiség a valláshoz van kötve, az állam is így rendezkedett be, mit kezdjen tehát itt a zsidó? Hisz nincs, hova tegye magát. Még ha akarna is csatlakozni, politikailag, mohamedánokhoz, szerbekhez vagy horvátokhoz, sem kellene, ezt itt tradícióellenes. Mit tehet hát mást a zsidó, mint azt, hogy elfogadja, amit rákényszerítenek: a zsidó nacionalizmust.

Fölvilágosító hatású beszéd volt, és kezdtem érteni, amit addig fölfogni nem tudtam, azt tudniillik, hogy vannak Sarajevóban nacionalis-

ta zsidók, kik még csak nem is cionisták, holott a nacionalizmus a cionizmusnak már a felső foka. Igen, ahol a cionizmus az alap. Sarajevóban nem kell a cionizmus, hanem kell a nacionalizmus, de nem cionizmusból, hanem politikából, szerencsétlen állami politikából, mely az embereket vallásuk szerint osztja kúriákra.

Ez kell: a zsidó kúria: a mandátum. Ezért keresték a spanyolok az askenázok szövetségét, és ezért tör ki újból a harc spanyolok és askenázok közt, midőn I. Sálómnak, a spanyolok elnökének visszalépése után (ezzel a Sálómmal külön fejezetben foglalkoztunk ezekben a leírásokban) megint egy spanyol zsidónak, Vita Alkalaynak adták át a mandátumot, és nem, mint illett volna, és ahogy a szerződés szólott, a minoritásban lévő askenázoknak, kik addig a spanyolokat támogatták. A cionista honfoglalók, rezidensek és ágensek a nagy nacionalista tüzet természetesen a cionizmus lánghatásának tudják be, holott szó sincs róla: a szent mandátumról van szó, melyet az osztrák bölcsesség a zsidó kúriához kötött.

Hogy mit tegyenek mégis a zsidók? Én csak a magyar zsidókról szólhatok, kiket otthon politikai érettség tüntet ki, és a zsidó nacionalizmusról hallani sem akarnak. Az osztrák zsidók, kik politikailag sohasem voltak érettek, és akik ehhez mérten otthon is nacionalisták, tegyenek, amit akarnak. A magyar zsidók maradjanak meg szerintem Boszniában és magyaroknak. Míg a minden bölcsesség híján szűkölködő vallási kúriák rendszerét beszüntetik, mert be fogják szüntetni okvetlenül – erősítsék Boszniában a magyarságot. Nem lesznek egyedül.

Vannak ott magyar patrióták, kik rászolgálnak a legnagyobb dicsőre, holott alig beszélnek róluk. Sarajevóban pl. a Magyar Egylet egész magyar generációt nevel föl a Julián iskolában. 551 fiú és 457 leány, összesen 1008 gyermeket neveltet magyar iskolákban magyar tanítókkal.

Moraveczi Imre, Lénarth Imre és Benisch Arthur dr. mint igazgatók állanak a nagy mű élén, tizenkét lelkes tanító és tanítónő végzi vezetésük alatt a nagy földadatot, mely először nem engedi, hogy az odakerült magyar családok gyermekei elidegenedjenek a magyarságtól, másodszor nevelnek új csapatokat a magyarságnak Boszniában nem magyar nemzetiségek közül. Aranyos muzulmán gyerekek, fiúk és lányok szavalják a Talpra magyart, hogy csak úgy repes tőle a magyar ember szíve. Vannak tehát Boszniában földadatok a magyar patrióta számára.

Ezeknek a szolgálatába szegődjenek magyar zsidó atyámfiai, és ne űzzék a szelet érthetetlen zsidó nacionalizmus alakjában, mely nem méltó magyar érzésükhöz, és egyaránt távol áll lelküktől, szívüktől és különösen eszüktől.

Szabolcsi Miksa az *Egyenlőség* 1914-es évfolyamában R. M. S. címen sokfolytatásos úti jegyzeteket publikált. A rövidítés rejtélyét csak az utolsó folytatásban oldotta föl: Ragúza, Mosztár, Szarajevó neveit takarta a betűcím. A boszniai részeket közöljük újra, jelentős rövidítésekkel.

Régi török fürdő Szarajevóban